

Калле Кнйвіля

ЛЮДИ ПУТИНА

Мовчазна більшість Росії

Калле Кнійвіля

ЛЮДИ ПУТІНА

Мовчазна більшість Росії

Переклад з есперанто

Київ
ТекстOver
2017

ББК 66.2(2Рос)

УДК 327(470)

Калле Кнійвіля

К53 Люди Путіна. Мовчазна більшість Росії / Пер. з есперанто. –
К. : ТекстOver, 2017. – 188 с.

Переклад з есперанто
Петра Паливоди, Андрія Янковського,
Володимира Гуртовенка, Івана Нечеса,
Олександра Грищенка, Олени Пошиваної,
Михайла Лінецького

Редагування перекладу:
Петро Паливода

Перекладено за виданням:
Kalle Kniivilä, Homoĵ de Putin. La silenta plimulto de Rusio.
Dua eldono.
Flandra Esperanto-Ligo,
Antverpeno, 2016

Світлини:
Калле Кнійвіля (1-а сторінка обкладинки)
Інґемар Д. Крістіансен (4-а сторінка обкладинки)

ISBN 9781370484003

© Kalle Kniivilä,
Flandra Esperanto-Ligo, 2016
© Петро Паливода, Андрій Янковський,
Володимир Гуртовенко, Іван Нечес,
Олександр Грищенко, Олена Пошивана,
Михайло Лінецький,
український переклад, 2017
© ТекстOver, 2017

ПЕРЕДМОВА АВТОРА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

1 січня 2017 року Володимир Путін розпочав свій 17-й рік як фактичний правитель Росії. Якщо не станеться нічого несподіваного, він зможе залишитися президентом країни до 2024 року. Але саме несподівані речі останнім часом відбуваються в Росії. Абсолютно неочікуваною була, наприклад, анексія Криму, яку Росія здійснила в березні 2014 року.

Про це йдеться в моїй другій книзі «Крим наш», яка в 2016 році вийшла українською мовою у київському видавництві «ТекстOver». Я радий, що українські есперантисти тепер вирішили перекласти українською також цю, мою першу книгу, у якій йдеться про пересічних росіян, котрі підтримують Володимира Путіна. Українські читачі, очевидно, набагато краще знають ситуацію в Росії, ніж громадськість у більшості інших країн світу. Проте я сподіваюся, що ця книга дасть їм деякі додаткові ракурси з точки зору скандинавського журналіста.

Легко зрозуміти військове втручання Росії спочатку в Криму, потім на сході України, а останнім часом в Сирії в рамках зміни парадигми, що зараз відбувається в російській політиці.

Авторитарні системи, такі як в Росії, завжди тримаються на трьох китах: грошах, брехні та насильстві. Коли економіка працює добре, не потрібно багато брехні та насильства, щоб більшість людей зберігала спокій. Достатньо переконати населення, що саме нинішня влада забезпечує неухильне поліпшення умов життя, а будь-які зміни призведуть до хаосу та злиднів.

За часів Володимира Путіна Росія пережила довгий, майже безперервний період економічного успіху, і ніколи раніше пересічні росіяни не мали такого високого рівня життя, як у 2014 році. Стабільність і значне поліпшення економічного добробуту були, звичайно, аргументами, які наводили прихильники Путіна, коли я брав у них інтерв'ю для цієї книги.

Проте різке падіння цін на нафту на світових ринках у поєднанні з прямими і непрямими витратами через агресію Росії в Криму та на сході України призвело до того, що росіянам у 2015 році вперше за період правління Володимира Путіна довелося зазнати серйозного зниження своїх реальних доходів.

Безладні 1990-ті роки, як і раніше, залишаються засобом залякування, який Кремль використовує для втихомирення людей, але центр уваги змінився. Влада, замість економічного прогресу та поліпшення умов життя для більшості росіян, зараз хоче знайти підставу для своєї легітимності у відновленні величі Росії та статусу країни як світової супердержави.

Крім жалюгідного стану економіки 1990-х років, саме національне приниження Росії після розпаду Радянського Союзу було травмою, яку багато хто з прихильників Путіна згадував, коли я брав у них інтерв'ю. І протягом усього свого перебування при владі, починаючи з блискавичного візиту до Чечні на військовому літаку-винищувачі 1 січня 2000 року, Володимир Путін використовував військові дії та агресивну риторику, щоб зміцнити свою популярність — до цього часу з хорошим успіхом.

Проте величезна хвиля ентузіазму, яку правителі Росії підняли анексією Криму, стала швидко спадати. На громадські святкування третьої річниці приєднання Криму в березні 2017 року в Москві учасників заманювали, обіцяючи грошові премії. Це ніби карикатура на ширшу картину — доки є гроші в кишенях громадян, правителі залишаються популярними.

Путін далі правитиме, але коли бракуватиме грошей, йому потрібно буде використовувати більше брехні та насильства, щоб зберегти владу. Таким бачиться прогноз на найближчі декілька років — якщо нічого не станеться непередбаченого.

Березень 2017 року
Лунд, Швеція

ЛЮДИНА З НАРОДУ

— Більшість, кого я знаю, звісно, за Путіна. Якщо є хтось проти, то я того не знаю. Але ми насправді не говоримо про це, у нас є інші справи, щоб про них теревенити.

Це слова пенсіонерки Євгенії Башуркіної, з якою я зустрічаюся в маленькому містечку Шумерля в шестистах кілометрах на схід від Москви. Вона не одна — вона належить до мовчазної більшості Росії.

Наприкінці грудня 2013 року російський державний центр дослідження громадської думки ВЦІОМ повідомив, що народ Росії назвав президента Володимира Путіна політиком року. Десятий рік поспіль. А після анексії Криму наприкінці лютого 2014 року підтримка Путіна в Росії лише зросла. У грудні 2015 року політику Путіна схвалювали 85 відсотків росіян згідно з опитуванням незалежної дослідницької організації «Левада-Центр».

Прихильники бачать у ньому сильного лідера. Він людина, яка відновила велич Росії після принижень 1990-х років. Путін — найпопулярніший політик у Росії за всіма дослідженнями громадської думки, відтоді як перший президент Росії Борис Єльцин передав йому владу після слізної прощальної промови останнього дня грудня 1999 року.

Після безладних і бідних 1990-х років більшість росіян почала жити набагато краще у часи Путіна. Він очолював країну під час одного з найшвидших зростань економічного добробуту за більше ніж сто років.

Сьогодні всі в Росії платять фіксовану 13-відсоткову ставку зі свого доходу. Вся податкова система була спрощена, і податок на прибуток компаній знижений. Суворий контроль і оподаткування цінного експорту нафти та газу наповнив державну скарбницю, а також не існує величезного державного боргу 1990-х років. Натомість гроші від нафтових доходів зібрані в резервних фондах, подібно до Норвегії, хоча норвезький нафтовий фонд набагато більший.

У своєму першому телевізійному виступі як тимчасовий виконувач обов'язків президента Росії 31 грудня 1999 року Володимир Путін пообіцяв, що буде захищати здобутки демократії та свободу слова в Росії. Обіцянки він не дотримав. Але неважко зрозуміти його популярність. Тепер є їжа на столі, гроші в кишені і всі види товарів у все розкішніших крамницях. Світ відкритий, поліпшена економіка зробила закордонні поїздки повсякденністю для молодих росіян.

Але мовчазна більшість Росії, здається, абсолютно переконана, що вони самі, однак, не можуть впливати на те, що відбувається в країні. Навіть слово «демократія», схоже, втратило своє значення для багатьох з тих, з ким я зустрічався в Росії восени 2013 року. «Демократія» була в 90-х роках, і туди вони не хочуть повертатися, тоді життя було бідним і гидким. Тепер принаймні є якийсь порядок і дисципліна в країні.

На Заході Володимир Путін не користується популярністю. Він задушив російську демократію в її колисці, він відновив і зміцнив ієрархічну радянську бюрократію, він зробив службу безпеки державою в державі, він знищив незалежні засоби масової інформації та безсоромно використав судову систему, щоб позбавити волі найнепокірніших великих бізнесменів. У новій Росії Путіна той, хто надто голосно говорить про права людини і справедливі вибори, — це іноземний агент. «Гей-пропаганда» заборонена, а «підбурювання до сепаратизму» в Інтернеті може призвести до п'яти років позбавлення волі. Сайти з інформацією про несанкціоновані маніфестації можуть бути закриті без рішення суду.

Нові репресивні закони були прийняті після великої хвилі маніфестацій у 2012 році, коли, здавалося, трон Володимира Путіна на мить похитнувся. Дедалі більший економічно благополучний середній клас у найбільших містах Росії, головним чином у Москві, більше не задовольнявся продовжуваним підвищенням зарплати і дешевими поїздками на відпочинок до Туреччини. Він стомився від маніпульованих виборів, які призвели до того, що вже не існує справжньої опозиції

в російському парламенті — і він стомився від Путіна, який організував зміни до конституції, щоб самому надалі залишатися при владі до 2024 року. Чверть століття Путіна — це було більше, ніж він був готовий витримати.

Маніфестації змусили хамелеона Путіна чітко вибрати позицію. Він зрозумів, що він більше не може бути просто президентом усього народу. Освічений, орієнтований на міжнародний рівень середній клас в Москві був утрачений для нього, почасти через його власні успіхи, і він це зрозумів.

І Путін повернувся спиною до Москви. Він не тільки стане президентом мовчазної більшості, він також поверне більшість проти обтяжливих крикунів у Москві. Абсурдний судовий спектакль проти групи «Pussy Riot» улітку 2012 року став стартовим пострілом. Тоді як ліберальна опозиція намагалася стверджувати, що декілька танцювальних па на вівтарних сходах не є злочином, який заслуговує багаторічного тюремного ув'язнення, режим об'єднався в альянс з консервативними силами в рамках російської православної церкви. Опозиція отримала роль єретиків, атеїстів і сатаністів, які танцюють на вівтарних сходах Святої Русі під заманливі звуки ворожого Заходу.

Антизахідна риторика була посилена. Опозиціонери, активісти демократичного руху і критично налаштовані журналісти працюють на іноземні держави, — звучали звинувачення. Популярний новий закон проти пропаганди гомосексуалізму майстерно використовувався, щоб зобразити опозицію набором педофілів-збоченців і противників традиційних російських сімейних цінностей. В офіційній пропаганді Росія тепер подається як останній бастион християнської європейської цивілізації в боротьбі з силами темряви. У своєму щорічному виступі перед обома палатами парламенту в грудні 2013 року Путін говорив про «безстатеву толерантність» та інші варварські цінності, які західні держави хочуть нав'язати Росії. Потім він процитував російського релігійного філософа Миколу Бердяєва і сказав, що консерватизм не хоче зупиняти прогрес. Метою консерватизму є запобігти,

щоб суспільство знову не скотилося «назад і вниз, у хаотичну темряву, знову в первісний стан», — сказав Путін.

На своїх домашніх теренах колишній комуніст і агент КДБ Володимир Путін став, таким чином, консервативним філософом. Але це не заважає йому називати себе лібералом в західних ЗМІ і казати, що в нього самого немає жодних забобонів — а навіть є друзі, які є геями. Щоб поліпшити репутацію Росії на Заході перед зимовими Олімпійськими іграми в Сочі, він також організував амністію для двох ув'язнених членів «Pussy Riot», команди судна «Arctic Sunrise» з «Greenpeace», а також декількох маніфестантів, які вже давно сиділи в слідчому ізоляторі. Амністія набрала чинності наприкінці грудня 2013 року, і тоді ж Путін несподівано звільнив також олігарха Михайла Ходорковського, який був ув'язнений у 2003 році, щоб налякати та підкорити собі інших великих бізнесменів.

Звільнення, однак, — це лише тимчасова перерва в репресивному розвитку в Росії після великої хвилі протестів у 2012 році. Відразу після Олімпійських ігор в Сочі Путін перейшов від агресивної риторики до агресивних дій з російськими військами на території України. У внутрішній політиці стало ще очевидніше, що всяка опозиція тепер розглядається як зрада. Дехто навіть порівнює багато нових репресивних законів з радянською гумовою статтею «антирадянська агітація і пропаганда» — і є, звичайно, спільні риси. Проте неправильно прирівнювати Радянський Союз до путінської Росії.

Радянський Союз був закритим тоталітарним суспільством, майже герметично ізольованим від зовнішнього світу, країною, де всі контакти з іноземцями були небезпечними, усі засоби масової інформації піддавалися цензурі, а зберігання заборонених книг могло призвести до ув'язнення. Радянський Союз також був неефективною, ієрархічною командно-економічною системою, де приватні компанії були заборонені, де поліції крамниць часто були порожніми, де володіння іноземною валютою могло призвести до багатьох років позбавлення волі і де за торгівлю валютою могли засудити до смертної кари.

Незважаючи на панівну роль держави в економічному житті і не дивлячись на масову корупцію, сьгоднішня Росія, по суті, вже має реальну ринкову економіку. Полиці в магазинах повні. Росіяни можуть виїжджати за кордон настільки, наскільки дозволяють їхні кошти, і картка «Visa» російського банку працює в усьому світі. Політичні репресії вибіркові і не застосовуються до переважної більшості.

Підтримка Путіна дещо впала після піку у близько 88 відсотків відразу після війни в Грузії і перед гострою економічною кризою восени 2008 року. У грудні 2013 року 65 відсотків опитаних сказали, що вони більше підтримують, ніж не підтримують Путіна, згідно з незалежною дослідницькою організацією «Левада-Центр». Але після російської агресії в Криму — і винятково потужної дози патріотичної пропаганди в державних ЗМІ — підтримка в березні 2014 року зросла до 72 відсотків — найвищого рівня за багато років.

У неминучих економічних наслідках своїх пригод в Україні Путін почасти зумів звинуватити ворожий Захід, і жодні опозиційні політики не можуть поставити під загрозу його панівне становище. Альтернатива Путіна, яка б заслуговувала довіри, абсолютно відсутня. Так він вирішив це питання.

Як на Заході, так і в Росії більшість людей не дуже цікавиться політикою, коли вважається, що суспільство функціонує і життя стає кращим, або принаймні не гіршим. Завдяки цій мовчазній більшості Путін може спокійно сидіти на своєму троні. Ця книга є спробою дати можливість пересічним росіянам сказати чому.

ЦЕ ЗМОВА

Москва — місто контрастів. Тут є все. Хмарочоси в комерційному районі під назвою «Москва-Сіті» нагадують Мангеттен. Старий радянський центр розваг у парку Горького був перетворений на рай для молодих модних містян, які катаються на скейтах на осінньому сонці, лежать на траві, блукаючи по бездротовому Інтернету, або беруть участь у вечірній йозі біля Піонерського озера. У розкішних крамницях у центрі є все, що можна забажати, якщо маєш достатньо грошей. У маленьких кав'ярнях всередині Садового кільця можна попиту італійської кави з молоком та поїсти російських млинців з медом. Крім того, усі кав'ярні зазвичай мають бездротовий Інтернет для відвідувачів, які граються зі своїми сучасними планшетами в очікуванні оладок.

Безкоштовний відкритий Інтернет доступний також у міжнародному аеропорту Шереметьєво, в тридцяти кілометрах на північний схід від Кремля. Термінал повністю реконструйований, він має височезні стелі і величезні вікна, що виходять на летовище. Нові частини більше нагадують стокгольмський аеропорт «Арланда», ніж сірий, похмурий і бетонний несвіжий термінал 1980 року, який був безнадійною спробою Радянського Союзу створити західну розкіш перед Олімпійськими іграми в Москві. Тут, у супермодерному терміналі D, Едвард Сноуден, за повідомленнями преси, блукав понад місяць улітку 2013 року, поки не відчув, що він змушений просити притулку. Можливо, він просто не знайшов дороги до нового, глянцевого червоного потяга з аеропорту, який перевозить пасажирів до центру Москви за півгодини, без єдиної зупинки на своєму шляху.

Тому, хто прилітає після півночі, коли потяги припинили їздити, все одно треба їхати, як і раніше. Проте орди водіїв нелегальних таксі, які окупували залу прибуття в 1990-і роки, відсутні, і тут тепер дотримуються дисципліни та порядку. Ціни написані на табличці на стоянці таксі, і гроші сплачують в касу.

Мого водія звати Григорієм, у нього окуляри, круглий живіт, і він їздить, як навіжений. Але спочатку він хоче мати точну адресу, недостатньо просто назвати станцію метро, де хочеш вийти, як раніше. Адресу він уводить у свій навігатор, який реєструє його шлях.

— Я маю потім передати записи про перевезення за день, це суворо контролюється. А то я міг би пограбувати і залишити вас будь-де, — каже він, і сміється по-доброму.

— Добре, що є порядок і дисципліна, — продовжує він, розмахуючи перепусткою, щоб відчинити ворота на виїзді з території аеропорту. І справді добре, що я не взяв дешеве таксі через Інтернет. Вони ухопили б мене за загородженою територією, а потім абсолютно невідомо, хто приїхав би, напевно, якийсь іммігрант з розбитою автівкою, — каже він.

Коли я обережно підводжу розмову до політики, Григорій спочатку каже, що ніхто цим більше не цікавиться, лише в 90-і роки люди говорили про політику. Проте пізніше він починає говорити про вибори мера.

— Про це багато базікали і багато лили бруду. Той Навальний відкопав інформацію про квартирні справи дітей мера. Але ж ясно, що за ним стоїть хтось інший.

За декілька хвилин Григорій досяг наріжного каменя російської політичної думки: ніщо не є таким, як здається, і нікому не можна вірити. Існує завжди прихований порядок денний, і кожен думає тільки про своє благо, це ж усі розуміють, крім дітей і довірливих жителів Заходу.

Цинізм не надто дивний з огляду на всі розбиті обіцянки і втрачені надії, які росіянам довелося пережити протягом декількох останніх десятиліть. Тепер більшість уже викинула всі ідеології на смітник історії і просто хоче викручуватися сама. Чому ж так не має бути, якщо навіть політики думають тільки про власне благо тепер, коли і комунізм, і те, що вважали демократією, як виявилось, не функціонують, і коли єдине, у що вони хочуть вірити, — це доларові купюри.

— Моя дружина з України, я знаю, що там відбувається. Та Юлія Тимошенко, чому ж вона тоді підписала з Росією

той газовий контракт, який зобов'язує Україну платити вищу ціну, ніж усі інші країни? Це вона зробила, тому що хтось хотів цього, тому що вона сама щось отримала з цього, це ж очевидно!

Важко суперечити. Політика в Україні, якщо це можливо, ще більш корумпована, ніж в Росії, і навряд чи можна заперечувати, що колишній український прем'єр-міністр Тимошенко виграла багато грошей через дивну газову комерцію, принаймні перш ніж вона стала прем'єр-міністром.

Після того як я розмовляв з Григорієм, в Україні відбулася революція і Юлія Тимошенко була звільнена з в'язниці. Але це навряд чи змусить його змінити свою думку, скоріше навпаки. Для всіх росіян, які вірять державним ЗМІ, очевидно, що за революцією стоять злі сили Заходу.

Він вдихає, прискорює швидкість до 120 кілометрів за годину і раптом з'їжджає в бік, щоб уникнути ремонтної машини, яка блокує правий коридор на новозбудованому третьому внутрішньому кільцевому шляху біля хмарочосів «Москва-Сіті», що світяться вночі.

— Ви розумна людина, ви мусите розуміти, як це працює? Ви ж не можете повірити, що той Обама щось вирішує або інші політики, такі як Медведєв? Звичайно, вони цього не роблять, за ними стоїть хтось інший. Зазвичай говорять про масонів, але ж це просто слова. Можна також правильно назвати їх світовим урядом. Очевидно, що існує група, яка керує тим, що відбувається у світі.

Дещо несподівано він називає прем'єр-міністра Медведєва серед ляльковиків, а не президента Путіна. Можливо, Путін є частиною світового уряду? Я не питаю, бо підозрюю, що у Григорія відсутнє достовірне джерело цієї інформації.

Теорії змови надзвичайно популярні в Росії, як і в багатьох інших частинах світу, де політичні дискусії та рішення в основному відбуваються приховано. Бо ж не бракує реальних прикладів вдалих і невдалих таємних угод у російській політиці протягом останніх декількох десятиліть, і переверти російської політичної системи фактично призвели до того,

що особи, наділені владою, отримали багато грошей, тоді як ті, з грошима, отримали багато влади, так що межа між владою і грошима в кінцевому підсумку більш-менш була стерта.

— Мати владу — це найкращий спосіб заволодіти грошима в Росії, — говорить політолог Володимир Гельман.

Він професор політології в незалежному Європейському університеті в Санкт-Петербурзі, а також всесвітньо відомий учений.

— Ті, у кого влада, мають також багато можливостей, щоб збагатитися. І навпаки, якщо у вас є гроші, але немає влади, надалі існує ризик того, що хтось прийде і забере гроші. У цій парі, влада і гроші, ключем є влада, а гроші — наслідком, — говорить Гельман.

Але так було не завжди. Під час революційних перетворень 1990-х років можна було купити владу за гроші, цілком конкретно. Дуже багатий олігарх Борис Березовський був одним з найважливіших гравців, коли внутрішнім колом президента Єльцина влітку 1999 року було вирішено, що Путін стане прем'єр-міністром. Березовський вірив, що він зможе впоратися з новачком Путіним так само, як він керував слабким президентом, але він помилився. Уже наступного року Березовський пішов у вигнання, щоб уникнути в'язниці. У 2012 році, після дванадцяти років у вигнанні, він у листі до Путіна просив вибачення за свої «помилки» та дозволу на повернення додому. Путін так і не відповів, а в березні 2013 року Березовський був знайдений мертвим в орендованій розкішній віллі в Лондоні, за яку він уже не міг платити. Він повісився у ванній кімнаті.

Історія Бориса Березовського — це лише один із сотні прикладів, які переконали більшість росіян, що в політиці йдеться про великі суми грошей і про таємні угоди в темних кабінетах, угоди, які укладаються високо над головами звичайних людей. Тоді теорії змови пропонують логічне пояснення того, чому світ є таким, яким він є — і чому не варто перейматися політикою. Бо тоді все одно будеш лише маріонеткою в руках когось іншого.

Це також меседж, який російське державне телебачення дуже успішно поширює з часів перших акцій протесту після сфальсифікованих виборів до парламенту в грудні 2011 року: організації, які спостерігали за виборами, — це іноземні агенти, маніфестанти оплачуються із Заходу, або вони довірливі дурні, які служать інтересам іноземних держав. Символ опозиції, біла стрічка, є, ймовірно, американським винаходом — і, крім того, має вигляд презерватива, — це сказав сам Володимир Путін у прямому ефірі. У Москві молоді люди сміються над пропагандою, якщо вони взагалі дивляться державне телебачення, але конспірологічний тон добре узгоджується зі світоглядом багатьох росіян.

У Росії цілковита недовіра до всього і всіх часто розглядається як ознака інтелекту — і цинізм, що межує з параноєю, є практично відправною точкою будь-якої політичної дискусії. Тому, можливо, також не цілковито довіряють тому, що називається державним телебаченням. Але, що найголовніше, чому треба вірити, що ці дивні, проплачені скандалісти не хочуть просто збагатитися? Ні, хай це москвичі вирішують між собою, мене це не стосується, — думає більшість, коли вимикає телевизор. І саме це було метою. Це змова.

ВИРІШАЛЬНИЙ ВИБІР

Антон Бахтін сидить на довгій лавці в коридорі на другому поверсі школи номер 1225, розташованої в центрі Москви, з ручкою та надрукованим формуляром у руках. Йому 24 роки, на ньому пуловер з капюшоном та сині джинси, і вперше у своєму житті він спостерігач на виборах. 9 вересня 2013 року, і вперше за десять років відбуваються вибори мера Москви.

Це вирішальні вибори, — каже багато хто.

— Я не скажу, за кого голосував, у нас же таємні вибори.

Але він точно не проголосував за старого мера Сергія Собянїна, якого підтримують правляча партія «Єдина Росія» і президент Володимир Путін. Він хоче бачити зміни, і він радіє, що зараз у виборчому комітеті багато нових, молодих членів.

У коридорі відсутня штовханина. Округ невеликий. Виборці заходять один за одним, їхні імена відмічаються в списку, вони отримують бюлетень і йдуть до кабінки. Потім вони вкидають бюлетень у спеціальну електронну урну, яку охороняють відеокамера та три спостерігачі.

«Ваш голос опрацьований», — сповіщає урна електронним голосом після кожного бюлетеня. Опрацьований яким чином, — багато хто питає себе після цих виборів. Але цього разу обману не буде, принаймні не тут, не на виборчій ділянці номер 17.

Після керованих парламентських виборів у грудні 2011 року виявилось, що частина москвичів повернулася спиною до Путіна.

Влада зробила все, щоб підняти цифру правлячої партії «Єдина Росія». Уся потужність державних ЗМІ була використана, щоб поливати брудом опозицію і розповідати про всі великі проекти, які правляча партія зробить у наступні роки, щоб ще більше підняти рівень життя пересічних росіян. Наймані працівники з державного сектору були приписані до виборчих ділянок, вірні виборці возилися автобусами від однієї виборчої ділянки до іншої, аби вони могли голосувати

по декілька разів і щоб дивним чином цифри в остаточних протоколах змінилися на користь «Єдиної Росії».

В одному відомому випадку на виборчій ділянці 81, у центрі Москви, незалежні спостерігачі змогли зупинити спробу таємно вкинути велику пачку бюлетенів до урни. Подальший підрахунок голосів показав, що зник 301 бюлетень і що комуністична партія набрала в сумі 202 голоси. Невелика ліберальна партія «Яблуко» була на другому місці, а «Єдина Росія» лише на третьому зі 145 голосами.

Коли стало очевидно, що результат неправильний, голова місцевого виборчого комітету взяв папери і вистрибнув у вікно посеред ночі, щоб утекти від спостерігачів. Наступного дня цифри в протоколі були правильними, і «Єдина Росія» виграла вибори на цій ділянці.

Усупереч усім маніпуляціям, навіть офіційний результат «Єдиної Росії» в Москві залишився меншим за 50 процентів. Багато хто припускає, що насправді лише третина виборців у Москві віддала свої голоси за стару гвардію під час парламентських виборів у 2011 році. Щоб висловити свій протест проти такої фальсифікації, сотні тисяч москвичів вийшли на вулиці та площі на найбільші маніфестації після розпаду СРСР.

Повернутися до виборів мера було однією з маленьких поступок, яку пообіцяли можновладці після перших великих протестів, коли ще ніхто не знав, як усе піде далі. Зміни в Росії завжди починаються зі столиці.

Красномовний юрист і борець з корупцією Олексій Навальний швидко став центральною фігурою для великої частини опозиції зі своїм жвавим блогом, своїми розкриттями засекречених палаців, що належать можновладцям, зі своєю гострою мовою, направленою проти «Єдиної Росії» — «партії шахраїв і крадіїв». Можновладці насправді не знали, що робити з ним. Коли короткі терміни ув'язнення, широке поливання брудом на державних каналах, обшуки в його будинку, офісі та в батьків не допомогли, він, урешті-решт, був засуджений на п'ятирічний термін ув'язнення на сфальшованих

припущеннях, «за шахрайське привласнення деревини». На нього наділи кайданки перед судом вищої інстанції, він був ув'язнений — і, несподівано для всіх, звільнений наступного дня, аби дочекатися результату апеляції.

Можновладці, здається, зробили висновок, що це матиме не дуже хороший вигляд, якщо найсильніший кандидат від опозиції сидітиме у в'язниці під час виборів мера Москви.

Правлячий мер, зрозуміло, отримав підтримку з усіх державних ресурсів. Щодня він започатковував нові і нові будівельні проекти на телебаченні у прайм-тайм разом з Володимиром Путіним, говорячи про стабільність та заможність, попереджуючи про революції. Усі пенсіонери в Москві отримали персональний лист від нього, а муніципальна служба видала їм елітні пакети з їжею. Потім прийшов представник виборчої комісії з переносною урною і попросив проголосувати.

Але, попри все, це таки були справжні вибори. Був опозиційний кандидат, навіть якщо він не мав доступу до великих державних телевізійних каналів. Купа добровільних робітників роздавала листівки в метро. Соціальні мережі були засипані політичними дискусіями, і багато відомих діячів культури підтримували Олексія Навального. Вибір був між взяти відповідальність за зміни і залишити все як є, поки країна не розвалиться сама собою, — писав відомий сатирик Віктор Шендерович у дискусійній статті, що привернула багато уваги.

Школа номер 1225, де Антон Бахтін спостерігає за членами виборчої комісії, розташована в серці Москви, недалеко від величезного Курського вокзалу, на тихій боковій вулиці в Зеленому кільці. Це гарна школа з сильною дисципліною і цікавим викладанням французької мови як іноземної. Багато хто з ядра підтримки Навального живе в цьому окрузі, і лише в ста метрах звідси він розмістив свій передвиборчий штаб. Назовні, на вулиці, гуркотять генератори трьох телевізійних мікробусів з великими супутниковими антенами. Для журналістів не має місця в маленькому приміщенні, і сцена

для преси розташована просто неба, у внутрішньому дворі. Шурхотять розмови багатьма мовами. Скільки москвичів може проголосувати за людину, яка хоче бачити президента Путіна у в'язниці і називає його оточення «шахраями та крадіями»? Чи голоси були чесно підраховані? Багато хто розглядає мера як сумарний результат хвилі протестів.

У школі 1225 голосування підходить до кінця. Так, звісно, я, без сумніву, маю право бути присутнім і спостерігати за підрахунком голосів, — каже секретар виборчої комісії, і реєструє мою російську карточку журналіста. Молодий, з задишкою чоловік штурмує вхідні двері.

— Чи я прийшов вчасно? Чи я можу проголосувати?

Голова виборчої комісії, доброзичливий Олексій Семенов, заспокоює його.

— Якщо ви вже ввійшли через вхідні двері, то вже не треба поспішати. Ми зачиняємо вхідні двері о восьмій, але всі, хто ввійшов раніше, ще можуть проголосувати.

Потім він телефонує вниз, до охоронця, і наказує, аби вхідні двері зачинили.

Коли останній виборець покидає приміщення, починається підрахунок голосів. Бюлетені не висипаються на стіл. Натомість підраховують усі невикористані бюлетені і заповнюють усі бланки, а потім підключають маленьку клавіатуру до електронних урн. Представник виборчої комісії набирає код.

«Протокол друкується», — каже урна.

Камери спостерігачів слідкують за Олексієм Семеновим, коли він бере папір у свої руки і вивчає його.

— Отже, ми маємо результат, — каже він нейтральним голосом.

— Цікаво, — каже найближчий до нього спостерігач, теж без емоцій.

Жодних інших коментарів не чути, але результат, без сумніву, всіх цікавить. Опозиційний кандидат Олексій Навальний виграє, отримуючи 42 відсотки голосів. Старий мер, Сергій Собянін, на другому місці з 37 відсотками голосів, а кандидат

від комуністичної партії отримує 14 відсотків голосів. Якби вся Москва проголосувала, як округ навколо школи номер 1225, був би другий тур, і вже незабаром кандидат від противників Путіна очолив би столицю Путіна.

Але школа номер 1225 — це не вся Москва, а Москва — не вся Росія.

Сумарний результат Олексія Навального складає 27 відсотків. Але це ж сенсаційне досягнення для опозиційного кандидата в Росії, і це очевидно. Але це не означає зміну рівноваги влади у Москві.

Бо найцікавішою є інша цифра. Менш ніж третина москвичів з правом голосу не полінувалася прийти на виборчу дільницю на цих виборах, які мали б стати вирішальними для політичного курсу Москви і, можливо, для всієї Росії на найближчі роки.

Вибори, що мали стати кульмінацією протестного руху, показали, що існує тверде ядро у десь півмільйона москвичів, які незадоволені тим, яким чином правлять Росією. Але вибори ще й показали, що мовчазна більшість зовсім цим не цікавиться. Кандидат від Кремля чи незалежний політик, який обіцяє відкритість, демократію, боротьбу з бюрократією та корупцією? Більшість москвичів не думала, що це питання їх стосується. Цей результат можна розглядати як доказ того, що Путін добре грає своїми картами.

На виборах президента в березні 2012 року, одразу ж після найбільших протестів, голосувало вдвічі більше людей. І місто Москва було єдиним округом у всій велетенській державі, де Путін не отримав 50 відсотків голосів. У інших областях Росії він отримав дві третини згідно з офіційними даними. Можливо, щось сфальсифікували, але всі серйозні оглядачі погоджуються з тим, що Путін виграв вибори з чіткою більшістю, навіть якщо він отримав лише третину голосів у Москві.

Одразу ж після президентських виборів прийшла чітка відповідь Путіна. Чоловік, який з 1999 року намагався стати керівником усіх росіян, раптово обрав колір. Він проігнорує

освічену, заможну, прозахідну еліту в столиці. Не там він буде мати своїх прихильників. Вони однозначно не живуть у Москві. Москва — це не Росія.

Така зміна була помітною вже під час президентської виборчої кампанії, коли група підібраних робітників на танковому заводі на Уралі у прямому ефірі регулярних телевізійних діалогів Володимира Путіна з народом, пообіцяла, що приїде в Москву і розбереться з хуліганами-протестувальниками, якщо з ними не впорається поліція. За день до виборів були заарештовані дві учасниці панк-рок-гурту «Pussy Riot», які кілька тижнів до того спробували презентувати критичну пісню про Путіна в найбільшому православному храмі Москви. Після виборів агітаційна компанія проти Заходу була посилена.

Наразі консервативна, зовсім не інтелектуальна компанія здається таки досягла своєї мети. У Москві прихильники свободи сміються з незграбної пропаганди в державних телеканалах, але не варто сильно дистанціюватися від школи номер 1225, аби побачити, що меседж сіється в підготовлений ґрунт. Західні сили бажають Росії зла — це аксіома для багатьох з тих, з ким я зустрічався. Насправді Захід хотів би, аби Росія зникла з мапи світу, — припускає багато хто. І якщо опозиційні політики отримують гроші від Заходу, як стверджує державне телебачення, у якого ідіота могла б з'явитися думка проголосувати за них?

Це не єдина причина, з якої мовчазна більшість охоче залишила президента Путіна і далі сидіти на троні. Більшість реально стала жити краще за час його правління. Але чи це заслуга Путіна?

ПРЕОБРАЖЕНКА

1991 рік. Радянський Союз розпадається. Ми перебуваємо на північ від центру Москви, на станції метро «Преображенська площа». Преображенка — відносно заможна частина міста. Я кореспондент фінської лівої газети «Kansan Uutiset». Я дивлюся крізь вікно з мого кабінету на п'ятому поверсі в напрямку одного з високих будинків, який сіріший, ніж інші. Це секретний науковий інститут із захисту промисловості. Їх ще називають поштовими скриньками, бо їхня єдина адреса — це номер поштової скриньки. Тільки через багато років, після розпаду Радянського Союзу, на безіменному фасаді з'являється табличка. Виявляється, ми є сусідами інституту розвитку радіолокації.

У нижчій будівлі з фасадом із жовто-коричневої цегли, справа від поштової скриньки, є багато крамничок на першому поверсі: булочна, подарункова крамниця і смердючий продуктовий магазин з двома відділами. Якщо пощастить, тут можна купити м'ясо чи помідори, чи овочі. Трапляється, що на полицях перед прилавком можна побачити рибні консерви, але це не супермаркет, суворі продавці стоять по іншу сторону барикад і кричать на клієнтів, якщо ті не мають потрібних монет, чи незадоволені товаром, або якщо вони самі не в доброму гуморі, що є повсякденною справою. Аби щось купити, треба вистояти в трьох чергах: спочатку черга в овочевому відділі, де товар зважується, потім біля каси, де платять потрібну кількість копійок, а потім знову біля прилавка для отримання товару за чеком. Часом, коли є що купити, три змієподібні черги можуть заповнити усю крамницю. Ветерани війни мають право на обслуговування без черги.

Молоко — дефіцитний товар, особливо згущене молоко в бляшанках. Одного дня воно таки було у вітрині магазину, але продавець погоджувався його продати, тільки якщо я куплю ще й пластиковий пакет з зеленими в'єтнамськими кавовими бобами, які я зовсім не хотів купувати. Чи я хочу купити три банки згущеного молока? Так, звичайно, але в такому

випадку я маю купити ще й три пластикові пакети з зеленими кавовими бобами, хоча я майже не п'ю кави.

Мої радянські друзі сміються, коли я розповідаю про зелені кавові боби. Це «навантаження», — кажуть вони. Спосіб, що застосовується досить часто, коли крамниця хоче позбутися якогось товару, який ніхто не хоче брати, — кажуть вони — тоді він поєднується з чимось потрібним і продається як «навантаження». Ось вам і планова економіка в горіховій шкаралупі.

Проте москвичі — щасливці. На селі навіть основні товари вже давно дозуються. «Що довге, зелене і пахне ковбасою?» — запитує радянський жарт жителів Москви. Так, це потяг до Тули, з усіма сільськими жителями, які штурмували столичні крамниці і зараз повертаються додому зі здобиччю. Але зараз, ближче до кінця радянського періоду, потяг більше не пахне ковбасою, він лише довгий і зелений. Ковбаса залишилася в Москві. Щоб мати право купувати в столичних крамницях, тепер потрібно показати документ, що ви офіційно тут проживаєте.

Але хоча селян і не допускають, полиці крамниць все одно починають порожніти. Одного дня в наявності лише оцет і хрін, нічого іншого. Складні банки з хроном гарно розставлені на полиці, але навіть та невелика кількість покупців розгортається вже біля дверей.

Радянська планова економіка зазнала колапсу. Вічна криза в регульованому державою сільському господарстві та повністю застаріле виробництво з року в рік крутили колеса все повільніше і повільніше. Проте прибутки від експорту нафти та газу дозволяли машині і надалі вдавати, що все функціонує. Хоча царська Росія колись була одним з найбільших експортерів зерна, Радянський Союз став повністю залежним від імпорту. А зараз ціна пшениці на світових ринках зростає, тоді як ціни на нафту падають. Незабаром взагалі не залишиться грошей у радянській касі.

У той час як країна розпадається, спочатку радянський, а потім російський уряди намагаються зробити все можливе,

аби громадяни могли що-небудь їсти. У Ленінграді залишається зерно на один тиждень, — кричать нові, вільні газети. У вересні 1991 року Ленінград змінив назву і став Санкт-Петербургом. У грудні Радянський Союз припинив своє існування. Новий уряд Росії позичає більше грошей за кордоном, щоб купити харчові продукти, але стається так, що кораблі з зерном не можуть вийти з іноземних портів, бо за транспорт не заплачено. Урешті-решт криза стала настільки гострою, що уряду Нової Зеландії пропонують військові літаки та атомний підводний човен як плату за молочні продукти. Безуспішно.

Як і держава, так і звичайні росіяни переживають шок від зустрічі з ринковою економікою. Черги у крамницях зникають протягом однієї ночі, це стається через звільнення цін. Полиці заповнюються усім, що раніше можна було знайти лише під прилавком, для особливих клієнтів. Одна за одною ятки з імпортними товарами з'являються біля входу в метро «Преображенська площа».

Іти в крамницю тепер стало, як іти в музей, — гірко жартують москвичі навесні 1992 року. Можна подивитися на вітрину і побачити речі, які колись були в кожному домі. Потім ідеш звідти, а речі так і залишаються на вітрині. Ціни й далі зростають. Зарплати затримуються, якщо й взагалі виплачуються.

За два кілометри на північ від нашої станції метро знаходиться стадіон, де кожні вихідні проходить так звана мистецька виставка з продажем просто неба різних творів мистецтва і сувенірів, а незабаром і всіх інших дрібничок. Коли Борис Єльцин у січні 1992 року підписує указ про вільну торгівлю — продажі вибухають.

Керівництво спортивного університету, якому належить стадіон, відчуває напрямок вітру і здає в оренду простір навколо стадіону. За кілька років ця ділянка землі стає найбільшим ринком в усьому колишньому Радянському Союзі. Сюди постачають дешеві товари з Туреччини, Китаю та з усієї колишньої радянської імперії.

Спочатку товари приходять у величезних мішках з просто-го вінілового полотна, які у великій кількості носять жінки середнього віку. Їхні чоловіки відчайдушно чіпляються за свої надійні і часто престижні державні робочі місця, хоч зарплата вже нічого не варта. Жінки повинні знайти спосіб, щоб забезпечити сім'ю їжею, і тому вони це роблять. Вони залишають свої старі робочі місця і стають «човниками». Вони їздять туди й назад, вони заповнюють Черкізівський ринок товарами. Їхні колеги з сіл заповнюють тут свої сумки, повертаються додому і продають товари з прибутком.

Москвичі завжди жили трохи краще, ніж селяни. Найчастіше набагато краще. Але навіть ті, хто був на надійних державних місцях, сильно постраждали, коли гігантська радянська держава збанкрутувала і зникла наприкінці 1991 року.

Ларисі Алімовій близько шістдесяти років, і вона працює в центральній молодіжній державній бібліотеці на вулиці Велика Черкізівська, 4, приблизно за сто метрів від того місця, де ми колись мешкали. Вона отримала свою першу посаду в кінці 1972 року, і в неї лише хороші спогади про перші два десятиліття. Вона сама була комсоргом у бібліотеці.

— Звичайно, бібліотека в той час була ідеологічною установою, нашою метою було виховувати комуністичні погляди. У 70-х і 80-х роках була досягнута вершина в роботі бібліотеки, тоді була створена мережа молодіжних бібліотек в усьому Радянському Союзі, і в нас було багато відвідувачів. Ми зачинялися тільки о десятій годині вечора, а в залі очікування люди шикувалися в чергу, щоб отримати місце в читальній залі.

Я пам'ятаю цю бібліотеку переважно у вигляді низки брудних вітрин на першому поверсі брудно-сірого радянського будинку. За вікнами можна було побачити покриті пилюкою

ящики картотеки. Тут я проходив повз, коли йшов на пошту. Але це був початок 1990-х років, а потім було щоразу гірше, — каже Лариса Алімова.

— Те десятиліття майже викреслене з мого життя в цих стінах. Я покинула бібліотеку, тому що вона повністю занепа-ла. Ніщо не працювало, співробітники не мали ні часу, ні сил для роботи в бібліотеці, у них були інші проблеми. Тоді важко було жити в цій країні, і кожен намагався хоч якось влашту-вати своє власне життя.

Зарплата бібліотекарів у Радянському Союзі не була ви-сокою, але все-таки наприкінці 1980-х було достатньо гро-шей. Багато співробітників бібліотеки обідали в ресторані «Молдавія», на другому поверсі потворної квадратної дво-поверхової будівлі біля бібліотеки. У невеликому відділі со-лодощів ресторану, на першому поверсі, я іноді купував торт, покритий кремом з вершкового масла, коли ми очікували гос-тей. Збитого крему не існувало в Радянському Союзі. Але потім усе змінилося.

— Звичайно, ми всі були засмучені, коли розпався Радянський Союз, і ми, можливо, продовжуємо сумувати, бо у нас такі дорогі спогади про той час. Як вільно ми могли по-дорожувати по всій країні, все це було так просто. Ми кіль-ка разів їздили в Грузію під час відпустки, в Азербайджан, в Середню Азію. Це яскраві спогади юності. А тепер це просто спогади, більше нічого. Лариса Алімова не одразу згадує, в якому році розпався Радянський Союз. Чи в 1995? Ні, в 1991.

Але вона й досі пам'ятає, що ціни зросли, навіть якщо вона сама відносно добре викручувалася, бо її батько був генералом і міг підтримати її.

— У нас більше не було достатньо грошей на обіди в рес-торані «Молдавія». Не можна було нікуди поїхати під час від-пустки. Все розвалилося, багатьом в бібліотеці довелося шу-кати додаткову роботу. Найгірше було, ймовірно, ближче до кінця 90-х, але потім стало краще. Принаймні за останні п'ять років ніхто тут не був змушений шукати додаткових підробіт-ків, щоб заробити на життя.

— У серпні 1998 економіка нової Росії зазнала колапсу. Держава вже була не в змозі виплачувати відсотки за величезним зовнішнім боргом, банки розорилися, пересічні громадяни втратили свої заощадження, уже вдруге за останні десять років, і російський рубль різко втратив дві третини від своєї вартості.

31 грудня 1999 року перший президент Росії Борис Єльцин скасував своє новорічне вітання. Натомість він виголосив прощальну промову зі сльозами, у якій він просив народ Росії пробачити йому, що не все сталося, як він сподівався. «Дбайте про Росію», — сказав він своєму прем'єр-міністрові Володимирі Путіну, якому передав владу.

Пізніше, того ж вечора, Путін виступив зі своєю першою новорічною промовою до народу, тоді як тимчасовий президент. Він сказав, що передача влади пройшла за всіма правилами конституції, він стверджував, що ні на хвилину не з'являлося жодного вакууму влади, і що він не буде підминати закон під себе. Потім він пообіцяв, що фундаментом нової Росії будуть приватна власність, демократія та свобода слова — з цього часу вони будуть гарантовані державою. Після кількох гарних слів про першого президента Росії він говорив безпосередньо до народу, людей, які зібралися біля телевізора, щоб почути опівночі бій курантів Кремля:

— Дорогі друзі! Залишається кілька секунд до нового 2000 року. Ми посміхаємося дорогим нам людям. Ми бажаємо один одному щастя, тепла і кохання, ми підіймаємо келихи за нове століття Росії. За кохання і мир у кожній оселі. За здоров'я наших батьків і дітей! Я бажаю вам щасливого Нового року! Гарного нового століття!

Склянки в Путіна не було, на відміну від його попередника.

Після дванадцяти ударів курантів виступ завершився національним гімном нової Росії, мелодією без слів Михайла Глінки. Востаннє. До того як закінчиться новий рік, Путін не тільки проведе криваве завоювання Грозного у другій

Чеченській війні і буде обраний президентом, він також усуне гімн Глінки і поверне помпезний радянський гімн — з новим текстом, у якому Ленін замінюється Богом, а «вічний союз радянських республік» замінюється на «Росія, наше святе царство».

Усунення свободи слова із загальнонаціональних телевізійних каналів і права великих підприємців вільно розпоряджатися своїм майном тривало трохи довше, але теж не зустріло великого опору. Протести були маргінальними, коли державний «Газпром» перебрав собі критичний телеканал НТВ у 2001 році, і багато хто був задоволений, коли найбагатша людина Росії, Михайло Ходорковський, був ув'язнений у 2003 році. Після потрясінь 1990-х, які зробили деяких надзвичайно багатими, а більшість ще біднішими, слово «демократія» стало майже лайкою, і часто перекручувалося як «дєрьмократія». Тепер більшість жителів Росії вітає деякий порядок і дисципліну, особливо, коли здається, що економіка таки поліпшується. Путін пробив необхідні податкові реформи, які Борис Єльцин не зміг затвердити в неслухняному парламенті. Він отримав хорошу допомогу від низького курсу рубля, який знову зробив виробництво в Росії прибутковим, а також від швидкого зростання цін на нафту, які давали дедалі більший прибуток від експорту. Після того як Путін отримав цю посаду, валовий національний продукт Росії виріс майже вдвічі, і це багато росіян також відчули в своїх гаманцях, навіть якщо частина прибутків привласнювалася можновладцями або йшла на люксові потреби товстосумів.

— Фон сильної підтримки Путіна полягає в тому, що дуже багато людей в Росії насправді отримали кращий рівень життя протягом 2000-х років. У більшості країн люди оцінюють політиків згідно з тим, наскільки добре чи погано вони самі живуть, і Росія не є винятком, — говорить професор Володимир Гельман.

Він описує Росію як авторитарне суспільство, де владу узурпували недобросовісні групи у верхах, і де інститути демократії були скручені таким чином, аби забезпечити, щоб у нинішніх

правителів не було ризику втратити владу. Ось чому він не має світлого майбутнього в контрольованій державою частині дослідницького товариства Росії. Я зустрічаюся з ним в Гельсінкі, де він має другу професорську посаду в «Aleksanteri-instituutti», центрі дослідження Росії і Східної Європи в університеті Гельсінкі.

— Тут дуже багато російських туристів, і часом вони запитують про шлях ламаною англійською. А коли я відповідаю російською, вони трохи дивуються, — каже Володимир Гельман і сміється.

Щороку досягається новий рекорд стосовно кількості російських туристів. У 2013 році понад десять мільйонів російських громадян відвідали Фінляндію, яка має трохи більше як п'ять мільйонів жителів. Багато російських туристів у Гельсінкі є ще одним свідченням того, що принаймні російський середній клас у великих містах тепер має більше грошей на витрати. Однак економічне зростання може також викликати проблеми для Путіна.

— Коли хтось отримує вищий рівень життя, то й очікування відповідно зростають. Люди хочуть мати не лише вищу зарплату, але й приходиться час, коли вони хочуть мати державу, яка краще функціонує. Ці очікування спричинили протести в Москві та інших містах. Можна сказати, що по владі вдарив її власний успіх.

Тим часом протести, здається, вщухли, і Володимир Гельман вважає, що підтримка мовчазної більшості в Росії Путіна в майбутньому багато в чому буде залежати від економічного розвитку. Якщо Путін дійсно буде в змозі виконати ті великі обіцянки, які він давав до президентських виборів у 2012 році, можна очікувати, що більшість жителів Росії й надалі будуть ним задоволені.

Але насправді важко зрозуміти, що дійсно жителі Росії думають про можновладців, тому що опитування показують лише те, що вони говорять, а не те, що вони думають, кажучи це, — наголошує Володимир Гельман.

— Певна річ, цей феномен притаманний не лише Росії. Респонденти в опитуваннях у недемократичних країнах

свідомо дають неправдиві відповіді. Вони тримають дулю в кишені й говорять абсолютно інше, ніж те, що насправді думають.

У великому опитуванні перед президентськими виборами 2012 року соціологи сформулювали те саме запитання кількома різними способами, щоб спробувати судити про чесність відповідей. Проведене дослідження показало, що майже третина з тих, які сказали, що будуть голосувати за Путіна, ймовірно, не сказала правду — вони насправді мали намір голосувати за когось іншого, або навіть не знали, за кого будуть голосувати.

— Ми ніколи не можемо напевно знати, що думають люди. Важливим у політиці є те, як вони проголосують. Коли вони голосують за Путіна, вони практично підтримують його, навіть якщо вони роблять це через відсутність альтернативи, — говорить Володимир Гельман.

Потім він порівнює ставлення російських виборців до Путіна і ставлення людини до нудної роботи, яку вона не дуже любить.

— Подумайте, що ви звільнилися з посади і починаєте шукати іншу роботу. Ви, можливо, не знайдете іншої роботи. Або ж ви можете знайти роботу, що буде гірша, ніж попередня. Тоді найпростіше буде працювати там, де ви зараз перебуваєте. Дуже багато людей мають таку роботу. І багато хто поводить себе аналогічно на політичному ринку, як і на ринку праці. Якщо альтернатива не видається реалістичною, то краще залишитися з тим, що у вас уже є, навіть якщо ви не цілком задоволені.

Ключовим словом у політичному меседжі Путіна вже давно стало слово «стабільність», 1990-і стали жахним прикладом того, що може статися, якщо стабільність хитається. І така тактика працює, тому що більшість людей хоче мінімізувати ризики у своєму житті, — каже Володимир Гельман.

— Особливо це стосується тих, хто сам пережив 1990-і і знає, що глибока трансформація суспільства — це складний і болісний процес. Навіщо ж тоді ризикувати?

У молодіжній бібліотеці на вулиці Велика Черкізівська в Москві Лариса Алімова нарешті знову може пишатися своєю роботою.

Зарплати, які кілька років тому були смішними, зросли в кілька разів. Основна заробітна плата становить 13 000 рублів, а з усіма доплатами досвідчений бібліотекар може заробити на місяць 30 000 рублів. В еквіваленті це лише 640 євро, проте для Росії це хороша зарплата.

Але гроші — це не головне, — каже вона, — головне, що бібліотеці вдалося повернути відвідувачів.

— У 90-і роки багато хто працював тут усього по кілька годин на день, а потім вони пішли, щоб заробляти гроші деінде. Тепер немає потреби це робити, усі працюють повний робочий день, у дві зміни. Статистика відвідувань показує значне зростання, і ми знову зачинаємося лише о десятій годині вечора, так само, як у 1970-і роки, — каже Лариса Алімова.

За державні гроші було проведено велику модернізацію бібліотеки, яка була завершена в 2009 році. Нічого не залишилося від запиленої радянської установи, яку я пам'ятаю з 90-х років. Сучасні скляні двері, прикрашені жовтим, синім і червоним, автоматично відчиняються для відвідувачів, і більше ніхто не вимагає, щоб я показав свою бібліотечну картку, аби мати право увійти. Стіни пофарбовані в яскраві кольори, і через високі вікна видно зелений внутрішній дворик, де стоїть ряд сучасних автомобілів. Це автостоянка для мешканців будинку — бібліотека на першому поверсі звичайного будинку. Перша половина дня, і вісім з десяти комп'ютерів у комп'ютерній залі зі зручними меблями вільні. У кімнаті коміксів двоє підлітків сидять у кріслах і читають. Ми могли б точно так само перебувати в сучасній шведській бібліотеці.

— У нас відкрита бездротова мережа по всій бібліотеці, багато хто приходить сюди зі своїм комп'ютером, — гордо розповідає Лариса Алімова.

Потім вона показує автомат для запису взятих книг. А за дверима — автомат для повернення, який відчиняє люк, коли прикладають бібліотечну картку.

Я відчуваю легке запаморочення. Я жив тут колись, але це була інша епоха та інша країна. Відкрита мережа? Кімната коміксів?

Десь тут стояв газетний кіоск, де я стояв у черзі, аби отримати перші вільні газети після серпневого путчу в 1991 році, коли цензура була скасована. Я дивлюся праворуч і бачу, що нуднуватого радянського ресторану «Молдавія» вже не існує. У будівлі тепер знаходиться кафе мережі «123», акуратна ресторанна мережа в італійському стилі «IL Patio», заклад швидкого харчування «Burger Club» та мережа «Планета суші». Москвичі божеволіють від суші, більше ніде в світі я не бачив так багато суші-ресторанів.

З іншого боку вулиці я помічаю, що наша стара крамниця з їжею змінила шкіру і отримала дуже хороший винний відділ. Прямо тут п'янений продавець восени 1991 року кричав так, що відлунювало по всьому приміщенню, коли я наважився повторити своє запитання. У його першій фразі я не вловив, яке вино вони купують на особливий випадок.

— Кріплене вино! Я ж казав!

Наша маленька булочна перетворена у звичайнісінький міні-маркет з усіма товарами, які можуть знадобитися. І на додачу щонайменше десять видів свіжовипечених тортів, гарно представлених на вітрині. На виході стоять три сучасних термінали для приймання готівки. Тут можна поповнити телефонний рахунок, заплатити за квартиру або зробити запит на отримання швидкого кредиту.

Коли я виходжу, то бачу, що мережа булочних, перетворена на міні-маркети, має незвичайну назву: «Город изобилия». Місто достатку.

— Я ж пам'ятаю, яким було життя в 90-х роках, — говорить Олександр, якого я зустрів по той бік вулиці, поруч з невеликою крамницею.

— Я навіть пам'ятаю Олімпіаду в Москві. Цей величезний готель побудували недалеко від місця, де ми живемо, і боялися, що він не буде готовий вчасно. Потім закрили все місто під час змагань і не пускали тих, хто не жив у Москві. Тоді не було ніяких черг у крамницях і полиці були заповнені товарами, — каже Олександр.

Олімпійські ігри в Москві проходили влітку 1980 року. Зараз йому 41 рік і він працює в державній установі поруч з Преображенською площею. Він виглядає молодшим, ніж раніше, можливо, тому що він зараз неформально одягнений, у пуловер з капюшоном, джинси і кросівки. Чи тому що в нього спортивна фігура.

Він народився в Красногорську, трохи на захід від Москви, і в тому ж році його родина переїхала до нового панельного будинку в місті Ізмайлово, приблизно в двох кілометрах від Преображенської площі. Його батько був військовим, а його мати працювала на фабриці. Сусідка була акушеркою.

— Кажуть, що в Радянському Союзі панував застій, але й багато чого будувалося. І народжувалося багато дітей, нас було сорок в моєму класі.

У дитинстві було приємно жити в одному з високих будинків, — вважає Олександр — будувалося щось нове, тому було що досліджувати і було багато розважальних місць, де можна було погратися. Хоча, можливо, не всі місця були безпечними для дітей, він у той час про це не думав.

Коли Олександрю було тринадцять років, Михайло Горбачов прийшов до влади. Як Олександр згадує, саме тоді все пішло в неправильному напрямку.

— Сади перетворилися в сміттєзвалища, гойдалки і каруселі зникли. Була вежа, з якої було дозволено стрибати з парашутом, але я був занадто малий, і мені не дозволяли. Я

очікував, що коли мені буде чотирнадцять чи п'ятнадцять років, то й мені дозволять стрибати. Але коли я подорослішав, вежі вже не було, все стало комерційним. Крім того, невеликі човни у ставку зникли, і каток зник, бо це було невигідно. Усі спортивні споруди занепали в часи Єльцина. Натомість з'явився ринок.

Через вікно у великій кімнаті Олександр міг бачити зростання Черкізівського ринку.

— З'явилося багато іммігрантів. Як тільки хтось виходив кризь двері, він одразу ж опинявся на Східному ринку. Багато кому це не подобалося, але я гадав, що це було цікаво. Я спробував багато різних китайських страв, про які ніколи не чув раніше.

Східний ринок біля під'їзду навряд чи був чимось таким, що Олександр очікував побачити, коли він пішов у школу наприкінці 1970-х. Тоді приватний імпорту і торгівля іноземними товарами були серйозним злочином. Це називалося «спекуляція», і той, хто був спійманий, міг очікувати на покарання до семи років позбавлення волі. Щоб мати успіх в суспільстві, насамперед потрібно було бути ортодоксальним комуністом. Уже в початкових класах Олександр отримав значок, який мав форму червоної зірки. Посеред зірки було зображення дитини з кучерявим волоссям: Ленін у дитинстві.

Значок був ознакою того, що Олександр став жовтеньям, дитям жовтневої революції. Це був перший крок у напрямку комсомолу, молодіжної організації комуністичної партії. Наступним кроком було стати піонером.

— Я став піонером, а потім — комсомольцем. Але тоді вже ніхто не сприймав це серйозно, бо ми бачили, що це все було лицемірством, тому що була така величезна несправедливість в країні. За часів Горбачова вже всі сміялися над цими речами. Я не думаю, що люди в моєму віці відчують ностальгію за радянською епохою, бо тоді система вже загнивала, і загнивання почалося на найвищому рівні.

Якби країна мала компетентніше керівництво, радянська система могла б працювати протягом принаймні ще

двадцяти років, — вважає Олександр. Але чи це було б добре? Він не впевнений у цьому.

— Принаймні для молоді це не було б особливо добре. Тоді не було ніякої моди, лише обрані могли мати знайомого зі зв'язками, який міг би підкинути західні речі, одяг та інше, і тоді ви отримаєте високий статус. Речі стали особливо цінними, після того як з'явилися відеоплеєри і люди змогли дивитися копії західних фільмів. Тоді почали вважати, що всі на Заході мають розкішне життя і що в нас найближчим часом все буде так само добре. Але так не сталося, лише ті, хто брали участь у приватизації, отримали розкішне життя.

Жодної ностальгії за радянською епохою, — каже Олександр, але сімдесяті роки, однак, були кращими, ніж те, що прийшло потім, — здається, що він так думає.

Перші приватні компанії в Радянському Союзі називалися кооперативами, оскільки приватна власність на засоби виробництва в кінці 1980-х, як і раніше, була забороненою.

— З'явилися ці кооперативи, і всі зрозуміли, що більше не варто працювати чесно, краще привласнювати державну власність і багатіти таким чином. Емоційно великі зміни відбулися за часів Єльцина, після 1991 року. Тоді почали показувати еротикою по телевізору, американський серіал «Санта-Барбара» і тому подібне. Усі були в стані шоку, бо ж за радянських часів максимально можна було показати по телевізору делікатний поцілунок.

Американська мильна опера «Санта-Барбара» розпочалася на приватному російському телеканалі НТВ у січні 1992 року, усього за декілька днів після падіння Радянського Союзу.

Якщо сам Олександр був вражений еротикою на екрані телевізора, то його батько, військовий, був вражений чимось іншим.

— Він не міг терпіти Єльцина на екрані, він починав кричати і лаятися, коли його показували, він страшенно хвилювався. Зрештою це викликало в нього інсульт. Він вважає, що Єльцин був державним зрадником, що він впустив олігархів

у Кремль. І я сам думаю приблизно так само. Навіть якби я підтримував ліберальні цінності, то як я можу поважати людину, яка приходить і руйнує все?

Олександр і його батько не єдині, хто так оцінює першого президента Росії. Вже у 1970-х і 80-х роках лідери Радянського Союзу знехтували можливістю реформувати економіку застою і натомість підтримували себе високими цінами на нафтопродукти. Раптове падіння цін на нафту вдвічі десь тоді, як Горбачов отримав владу, прискорило катастрофу. Але великі зміни, які торкнулися звичайних росіян, відбулися в основному за часів Бориса Єльцина при владі. Країна, яку він взяв на себе, не мала жодних фінансових ресурсів. Коли планова економіка була демонтована, виявилося, що більшість великих державних компаній збиткова. У будь-якому випадку не можна було знайти покупців для своїх товарів на вільному ринку — ніхто не знав, скільки товар має коштувати, або що робити, щоб продати його, і ніхто нічого не чув про маркетинг. Уся грошова система перебувала в стані хаосу, оскільки незалежні центральні банки в нині незалежних республіках колишнього СРСР друкували банкноти за своїм бажанням. Багато заводів перейшли до торгівлі шляхом обміну товарами, зарплата виплачувалася у вигляді м'яких іграшок, що виробляються на фабриці, або купонів, які приймали лише в крамниці цієї ж фабрики. У кращому випадку фабриці вдавалося обміняти свої товари на інші, з інших неприбуткових виробництв, і їх теж можна було купити за купони.

У той же час ті, хто розуміли ринкову економіку, торгували іншими купонами — «ваучерами», акціями підприємств, що були поширені серед усіх росіян. На думці було, що кожен громадянин може отримати свою справедливую частку національного багатства, яке радянська держава накопичила за час свого 70-річного існування. Жовтувато-коричневий шматок паперу з написом «10 000 рублів» і зображенням Білого дому в Москві, де засідав російський парламент, у перспективі коштуватиме стільки ж, скільки два автомобілі класу

люкс радянської марки «Волга», — так запевняли. Але Білий дім був підірваний Борисом Єльциним улітку 1993 року, після того як парламент збунтувався, а ще незабаром виявилось, що й ваучери від приватизації не мають твердого підкріплення. Коричневі карточки швидко знайшли свій шлях у руки декількох людей із потрібними зв'язками та відповідним стартовим капіталом, та з ідеєю про те, як найкраще використати ваучери. Часто це були керівники фабрики та інші люди з високими посадами в радянській ієрархії. Вони могли забрати фабрику в обмін на невеликі гроші. Звичайні люди ледве розуміли, що таке акція, а ті, хто мав потрібну інформацію, зберегли їх для особистого користування.

Що найбільше обурило росіян під час приватизації 1990-х — це були так звані гарантовані аукціони в 1995 році, коли жменька щойно розбагатілих великих підприємців, олігархів, позичила гроші російській державі, що банкрутувала. Як гарантію вони отримали акції стратегічно важливих державних великих підприємств основної продукції, акції, які відповідно до чинного законодавства, не могли продаватися. Але вже з самого початку було зрозуміло, що держава не в змозі погасити кредити, це, у свою чергу, спричинило те, що олігархи змогли взяти ці акції за заздалегідь узгодженою ціною, без відкритої конкуренції.

Гарантовані аукціони, також відомі як «акції за кредити», були способом узяти участь у широкомасштабній приватизації державної власності без парламентського контролю, тому що формально все було пов'язано на кредитах. Ці аукціони й досі лишаються одним із найбільш дискусійних епізодів російської історії 1990-х років, і є декілька, частково суперечливих, пояснень того, чому це могло статися.

Відповідальні політики тоді стверджували, що блискавична приватизація була потрібна, щоб запобігти поверненню до радянської системи, якби комуністи перемогли на президентських виборах у 1996 році, що в той час здавалося досить ймовірним. Крім того, держава негайно потребувала грошей.

Але чому заздалегідь вибрали переможців аукціонів і фактично встановили ціни ще до самих аукціонів? Відповідно до виправдувального пояснення, уряд побоювався, що інакше іноземці привласнили б природні ресурси Росії в обмін на невеликі гроші. Інше пояснення полягає в тому, що олігархи мали тісні зв'язки з політичними правителями і тому могли виграти торги через корупцію і взаємну вигоду.

Одним із переможців був Михайло Ходорковський, який забрав гігантську нафтову компанію ЮКОС за 159 мільйонів доларів, після того як покупець-конкурент був відкинутий, бо в цих торгах усе вже було визначено наперед. У жовтні 2003 року, трохи більше ніж за три роки, після того як Володимир Путін став президентом, Ходорковський був затриманий в аеропорту Новосибірська.

Мій друг Сергій у той момент їхав потягом на півдні Росії і почув новину через гучномовець у спальному купе, коли ввімкнули радіо, щоб розбудити пасажирів. У вагоні кричали «ура». Арешт був сприйнятий як справедлива помста за те, що олігархи розграбували країну.

Ходорковський потім сидів у в'язниці понад десять років, спочатку засуджений за планування податків після сумнівного судового процесу, а потім за звинуваченням у шахрайстві щодо всього виробництва нафтопродуктів у власній компанії.

Але інші олігархи, які, на відміну від Ходорковського, не критикувати президента Путіна і не намагалися впливати на політику, не були засуджені, та й результати обурливих гарантованих аукціонів не були переглянуті. Метою нападу на Ходорковського було не відновлення справедливості, а бажання рішуче показати, хто в домі господар. Олігархи мають право на свою власність — якщо вони підкоряються наказам.

Ельцин впустив олігархів у Кремль, — казав батько Олександра, і так само казали багато інших людей. Путін, може, й не викинув їх, але в будь-якому випадку він їх налякав так, що вони стали слухняними — крок у правильному напрямку — здається, багато хто так вважає. Один із них — Олександр.

— Все почало покращуватися, коли він отримав владу. Особливо в останні роки стало більше порядку навколо нашого будинку. Але трохи, звичайно, йдеться і про ціну на нафту, а не лише про Путіна.

— Крім того, мої батьки були дуже задоволені, коли Путін прийшов до влади. Він же захищає інтереси нашої країни, також і в геополітичному аспекті. Це важливо. Подумайте самі, як відреагували б шведи, якби всі природні багатства Швеції потрапили до рук людей з якоїсь іншої країни? Це б нікому не сподобалося, чи не так? — питає Олександр.

Він трохи роздумує.

— Але насправді виходить так, що Путін продовжує напрям, яким ішов Ельцин, він лише ув'язнив одного Ходорковського.

Свобода слова була тим, що Ельцин ніколи не чіпав під час свого перебування при владі. Він не любив сатиричних програм на телебаченні, які, звичайно, висміювали його, але він ніколи не робив чогось, щоб їх закрити.

Олігархи використовували свої телеканали в кампаніях з поливання брудом, а повага до журналістів, які протягом останніх радянських років отримали статус сумління нації, швидко впала через журналістику гаманців 1990-х. Але й надалі залишалися чесні люди, що розкривали неприємні істини, які отримали місця навіть на національному телебаченні — доки Путін не прийшов до влади. Уже під час свого другого року на посаді президента він організував все так, що держава перебрала на себе єдиний приватний загальнонаціональний телеканал НТВ, канал, який під час

першої та другої Чеченської воєн піддав різкій критиці спосіб, яким урядові війська боролися проти цивільного населення. НТВ був також каналом, що транслював програму «Куклы» — російську версію гострої сатиричної британської програми «Spitting Image», яка не щадила нового президента. Програма була закрита незабаром після того, як держава повністю перебрала контроль над НТВ.

Але не про свободу слова думав Олександр, коли казав, що Путін пішов ще далі в напрямку, визначеному Єльциним. Йому не подобається те, що Путін не забрав в олігархів грошей і не скасував результатів хаотичної приватизації державної власності в 90-х роках, яку більшість росіян вважають несправедливою.

— Саме тому я голосував за кандидата від комуністів на останніх президентських виборах. Але треба було б проголосувати за Путіна. Саме він усе-таки гарантує територіальну цілісність Росії, а це гарантія проти ісламізації. І він розуміє, що ті, хто йдуть на вулиці протестувати, граються з вогнем. Якби хтось, хто хоче продовжити реформи 90-х років, отримав би владу, це б означало тільки те, що ми б знову потрапили в хаос і руйнацію. І саме це хочуть зробити сили, що стоять за Навальним.

Територіальна цілісність знаходиться під загрозою, ісламізація прогресує, темні сили хочуть створити хаос у Росії. І хоча Олександр трохи критичний щодо політики Путіна, яка на його думку є надто капіталістичною, він увібрав усі кліше, які пропагандистський апарат Путіна щодня повторює на державному телебаченні. Захід руйнується під тиском масової імміграції з мусульманських країн, — так звучить пропаганда. Але, всупереч неминучому краху західних держав, передусім США і Велика Британія, як і раніше, становлять серйозну загрозу для Росії. Ворог хоче розділити Росію на дрібні частини й перетворити ці безпечні частини на залежні держави, ось чому вони таємно фінансують російських опозиційних політиків, які насправді є іноземними шпигунами.

Багато що в цій пропаганді нагадує радянську епоху — можливо, саме тому вона так легко засвоюється російською аудиторією. Після десятиліття збентеження Путін зумів крок за кроком відновити ту стару картину світу, згідно з якою країна оточена ворогами. Після хвилі протестів перед президентськими виборами 2012 року пропаганда була посилена і нові вороги були знайдені: гомосексуальне лобі, яке хоче підірвати підвалини суспільства, сіючи порочні західні цінності; еретики, які ставлять під загрозу правильні переконання, танцюючи на вівтарних сходах; і, передусім, іноземні агенти, які представляються як активісти з прав людини чи стосовно чесних виборів, але які насправді мають секретний план: скасувати суверенітет Росії.

Молодих, добре освічених москвичів, які виїжджали за кордон і критично ставляться до можновладців, мабуть, важко переконати. Вони слідкують за критичними засобами масової інформації, як, наприклад, радіостанція «Эхо Москвы», вони іронічні, коли в мережі коментують останні пропагандистські програми державних ЗМІ, вони голосують за Олексія Навального на виборах мера, вони виходять на вулиці й протестують. Але навіть у Москві вони становлять меншість. Олександр належить до мовчазної більшості, і на цю більшість Володимир Путін зараз спирається.

Політолог Володимир Гельман вважає, що консервативний політичний напрямок, який можновладці обрали після хвилі протестів, є цілком раціональним — з точки зору режиму.

— Логіка справді зрозуміла. Можновладці вже втратили частину населення. Не варто пробувати знову їх заманити, краще спробувати зберегти тих, хто залишився. У суспільстві існують сильна традиціоналістична атмосфера і багато фобій — влада грає на цих струнах. І їй це вдається досить добре, принаймні в короткостроковій перспективі. Російське суспільство дуже боїться геїв, і мені важко буде повірити, що, наприклад, гомофобія може швидко зникнути, так що буде потрібно багато часу.

Ті, хто голосує за Путіна, — це не першочергово тверді прихильники його ідеологічної лінії, хоча б з тієї простої причини, що лінія продовжує змінюватися в залежності від обставин. Нікому досі не вдалося пояснити, що мається на увазі під «Планом Путіна» у його передвиборчій програмі, за винятком того, що це те, що Путін у будь-який момент вважає, що саме це і є найважливішим пріоритетом. Щоб зберегти свій електорат, Путін повинен не тільки обмежити шлях для критики на телевізійному екрані, він також повинен продовжувати нагадувати виборцям, що вони в будь-якому випадку знають, що у них є, навіть якщо це не є досконалим, і що всі альтернативи набагато гірші. «Стабільність» — це ключове слово в його пропаганді.

Я розмірковую над логікою Гельмана, слухаючи, що каже Олександр. Потім я питаю, що б він подумав, якби Путін пішов на четвертий термін, коли нинішній період закінчиться в 2018 році. Якщо його тоді виберуть, він залишиться керівником Росії до 2024 року, коли йому вже буде 72 роки. Враховуючи те, що він фактично керував країною і під час президентства Дмитра Медведєва, у такому випадку він був би при владі понад 23 роки, значно довше за Леоніда Брежнєва, який керував Радянським Союзом з 1964 року й до самої смерті в 1982-му.

Але така перспектива не лякає Олександра. Навіть навпаки.

— Єдине, що я боюся — це те, що він може подати у відставку і хтось інший прийде на його місце. А якщо Путіну й пощастило стосовно цін на нафту, то це так сталося, бо він людина, за якою йде фортуна.

ДАЇМ І НІНА

У Швеції різниця між центром та провінцією лише поверхова у порівнянні з більшістю інших країн. У Швеції можна жити у глибокій провінції, у сільській місцевості, але при цьому мати доступ до більшості зручностей сучасної цивілізації. Але не в Росії — тут поїздка з центру до периферії часто нагадує подорож у минуле машиною часу.

Центр Москви має суперсучасний вигляд. Шикарні автомобілі найновіших моделей, усе блискуче і поліроване. Торговий центр «Атріум», розташований поруч з велетенською спорудою радянських часів, що називається Курським вокзалом, міг бути так само добре розташований у Нью-Йорку. Але радянська епоха віддалилася не набагато. Зовсім поруч розташована історична станція метро «Курська», яка була відкрита в січні 1950 р. У таємничий період боротьби зі сталінізмом у 1960-х роках зникла статуя Сталіна. Також було видалено і фрази, що прославляли Сталіна, написані опуклими літерами на видному місці під куполом.

Але влітку 2009 року станцію було повністю перебудовано, і коли відбулося повторне відкриття імпозантної будівлі з величезними мармуровими колонами, то виявилось, що серійний убивця Сталін отримав у ній своє почесне місце. Хоча ми не бачимо статуї Сталіна, але слова старого радянського гімну «Сталін нас навчав» повернулися на своє місце. Пресекретар метрополітену Павло Сухарніков пояснив, що фразу з ушлявленням Сталіна було повернуто з метою відновлення «історичної справедливості». Цей пріоритет свідчить багато про що, оскільки фраза, яку викреслили, щоб прославити Сталіна, була «Крізь грози світило нам сонце свободи»...

Саме метро виглядає, як зазвичай. Жінка в суворій уніформі сидить у маленькій скляній будці внизу біля виходу з ескалатора і контролює ситуацію. «Черговий не надає інформації», — повідомляє табличка на її будці. Потяги у цій одній з найбільших систем метро у світі курсують з інтервалом

у дві хвилини. В цілому метро налічує понад 300 км тунелів, а також 188 станцій, багато з яких — це монументальні споруди сталінських часів. Тому й не дивно, що метро надихнуло цілу серію книг, фільмів та комп'ютерних ігор, що народилися з фантазій про майбутнє, в якому останні люди пережили ядерну атаку в московському метро, де заснували мініатюрну державу. У п'єсі Дмитра Глуховського «Метро-2033» станції уздовж 19-кілометрової кільцевої лінії заснували доброзичливий комерційний альянс, що контролює обмін продуктами між радіальними лініями метро.

Я рухаюся кільцевою лінією назад у часі, у бік московських околиць. Переходжу на сіру лінію, проїжджаю ще одну станцію і піднімаюся ескалатором на станцію «Савеловський вокзал». Я не один, у тунелі підземного переходу тісно від людей, хоча зараз недільний ранок. Тут, на станції приміських потягів, розташований величезний ринок електроніки, із сотнями яток з комп'ютерами та аксесуарами. Але не все є таким, як видається спочатку. Пильніший погляд показує, що деякі з телефонів на вітринах кіосків — це просто копії найвідоміших брендів. З яток у центрі фальшиві телефони давно зникли. Темні кафе з брудними мереживними фіранками, теж, здається, знаходяться за десятки років у минулому.

Я купую в сучасному автоматі з сенсорним екраном квиток у два кінці до станції Бескудніково і виходжу на перон. Тут закінчується сучасна Москва. У темно-зеленого приміського потяга вигляд майже такий самісінький, як і за радянських часів.

Бескудніково — це формально не передмістя, оскільки розташоване всередині московської кільцевої дороги. Це один із великих радянських житлових мікрорайонів, що був побудований у 1970-х роках, приблизно в десяти кілометрах на північ від центру міста, між двома лініями метро. Оскільки замість метро сюди можна дістатися приміською електрикою, будинки тут не такі популярні, як ті, що розташовані біля станцій метро, але це ще непоганий мікрорайон. На президентських виборах 2012 року тут майже кожен другий

мешканець проголосував за Володимира Путіна — це трохи більше, ніж середній результат для Москви, але явно менше, ніж результат у загальнонаціональному масштабі.

Проте я таки потрапив на периферію. Тут немає шикарних дверей з полірованої нержавіючої сталі на пасажирській платформі. Тут узагалі немає нічого відполірованого. Асфальтована платформа вся у вибоїнах, сходинки на бетонному переході до пішохідного мосту мають різну висоту, а на виході на територію станції мене зупиняє ціла калюжа брудної води. Я йду слідом за потоком місцевих мешканців, які спритними кроками переходять через декілька напівзогнилих дерев'яних піддонів, покладених з обох боків калюжі, щоб можна було дістатися до іншого берега в сухих черевиках. Посередині тимчасового місточка доведеться почекати своєї черги, бо там лежить один камінь, на який треба перескочити, а рух тут в обох напрямках.

Тут багато однакових будинків, це сірі радянські чотирнадцятиповерхові житлові будинки, виготовлені з квадратних бетонних панелей серійного виробництва. Адресація не відповідає жодній відомій мені системі нумерації, але врешті-решт я розшукую потрібний мені двір і розумію, що я не в 1990-х роках. Ба й справді, скрізь добре доглянуті квіткові клумби поміж деревами. У кризові роки таким ніхто не займався. А біля вхідних дверей стоять кілька припаркованих автомобілів. Це не шикарні іномарки, але й не іржавий радянський автомотлох, який можна було очікувати в 90-х роках. Це досить хороші автомобілі середнього класу іноземного виробництва, вживані протягом кількох років, де-не-де трапляються й дешевші російські автомобілі.

Магазини тут належать до інших, дешевших торговельних мереж, аніж у центрі. Супермаркет «Копейка» зайняв місце радянського гастронома у плоскій бетонній коробці на кшталт тих, що можна було знайти у кожному радянському передмісті 1970-х років. Поруч знаходиться магазин «FixPrice», який обіцяє, що всі товари продаються за фіксованою ціною 38 рублів — менше ніж за 1 євро. На асфальтованому майданчику

поруч із коробкою магазину працює базар з невеликими прилавками: фрукти, овочі, садові інструменти, насіння для дачних ділянок. Проходить триденний ярмарок розпродажу з нагоди Дня міста, який відзначається цими вихідними, — сповіщає рекламний щит.

Біля одного з прилавків стоїть білява жінка, трохи старша середнього віку. Вона продає рушники та постільну білизну зі Смоленська. Принаймні так написано на щиті. Чи вона насправді приїхала на цей мініатюрний ярмарок із самого Смоленська на кордоні з Білоруссю? Чотириста кілометрів сюди, і так само назад? І всього на три дні — хіба це насправді може бути вигідно?

— У нас у Смоленську немає ніякої роботи, то треба якось викручуватись. Ні, мене не послали від підприємства, я поїхала сама, на власний ризик. Іноді так вдається заробити трохи грошей. Цього разу виходить не так вдало, протягом перших двох днів був дощ і майже не було покупців.

За даними офіційної статистики, безробіття у Смоленську нижче, ніж у середньому по Росії. Проблема полягає в тому, що зарплата там дуже низька — важко знайти роботу, якою можна заробляти на гідне життя. І не всі вважають, що варто докладати зусиль і реєструватися як безробітний, щоб отримати субсидію, оскільки вона в гіршому випадку становить усього 850 рублів на місяць — це менше, ніж 20 євро.

Однак жінка зі Смоленська — це не та людина, з якою я маю зустрітись тут; мета моєї поїздки — пара пенсіонерів, що голосували за Путіна, — Ніна та Даїм.

Я натискаю кнопку, і розхитаний радянський ліфт піднімає мене на 14-й поверх. З балкона відкривається вид на схід і залізницю, де стоять довжелезні ряди синіх і помаранчевих залізничних вагонів-цистерн, що чекають подальшого транспортування. З іншого боку від залізниці виблискують високі

білі квартири нового міського масиву Алтуф'єво, що отримав власну станцію метро у 1994 році — це найпівнічніша станція московського метрополітену.

Я натискаю кнопку дзвінка на голих вхідних дверях, щоб увійти в будинок, і коли підіймаюся на потрібний поверх, мене вже чекає біля сходів Даїм Губайдуллін — усміхнений стрункий чоловік віком до 65 років. Його дружина Ніна стоїть у вітальні квартири і відразу ж, за російським звичаєм, подає мені пантофлі. Невелика трикімнатна квартира чисто прибрана, стіни і меблі мають темні кольори. Крізь вікно у вітальні видно телевізійну вежу в Останкіно, на півдорозі до центру міста. На робочому столі під стіною стоїть комп'ютер з сучасним пласким монітором. Даїм відкрив статтю про Михайла Горбачова у російській Вікіпедії.

— Ми в такий час зазвичай п'ємо каву, сподіваюсь, що цього буде досить, — каже Ніна і запалює газ під кавоваркою, у якої широке дно, звужується догори і має довгу ручку, за радянською моделлю. Нам наливають каву по-російськи — щось середнє між кавою по-турецьки з гущею на дні чашки та старомодною нордичною кавою, яку готували в часи, коли ще не було паперових фільтрів.

Коли ми розміщуємося за маленьким кухонним столом, я згадую Горбачова.

— Це тип, так. Він умів говорити, до цього він був здібний. Але пізніше виявилось, що то єдина справа, яку він умів робити, — каже Даїм.

Даїм народився і виріс у Москві, але за національністю він татарин, саме тому його ім'я звучить зовсім не поросійськи. Він уперше зустрівся з Ніною у першому класі школи, у 1956 році. Тоді вони обоє жили в Мар'їно, недалеко від Савеловського вокзалу. У старших класах вони навчалися в різних школах, але пізніше, у дев'ятому класі, вони зустрілися знову.

— Ми одружилися в 1971 році, коли навчалися на останньому курсі в інституті. Це була доля, — каже Ніна і посміхається.

— Але ми продовжували зустрічатися ще за рік до того, — каже Даїм і теж посміхається.

Вочевидь, їм обом подобається жити разом. Це так за-тишно — сидіти у маленькій кухні і розмовляти, нібито ми давні друзі, хоча ми ніколи не зустрічалися раніше.

Я приніс свіжий торт з абрикосами, куплений у маленькій кондитерській біля Савеловського вокзалу. Ми з'їли більше ніж половину, поки Даїм і Ніна розповідали про своє життя. Так само, як і багато інших, вони розчаровані в політиках, які несуть відповідальність за те, що країна, в якій вони народилися, більше не існує. Безлад, який розпочався після розвалу Радянського Союзу, примусив їх обох залишити свої інженерські посади. У них більше ніколи не було роботи, що відповідає освіті, отриманій у виші. Але коли прийшов до влади Путін, то принаймні стало більше порядку в житті, — каже Даїм.

У 1974 році сім'я оселилася в трикімнатній квартирі в Бескудніково, де живе й досі. Тоді вони жили вп'ятьох у трьох кімнатах. Квартиру отримали батьки Ніни від фабрики, де її батько працював багато років. Самі вони тоді не мали жодного шансу отримати власну квартиру, — каже Даїм.

— Адже ми були тоді «молоді спеціалісти», як казали в той час, ми тоді працювали всього два роки. І синові тоді минув усього один рік. Ми жили в однокімнатній квартирі площею 24 квадратних метри, тому спочатку ця квартира нам здавалася величезною, як аеропорт, хоча ми жили в ній уп'ятьох.

У 1980-х мати Даїма захворіла і їм з великими труднощами вдалося розміняти її квартиру в іншій частині Москви на квартиру на десятому поверсі в будинку Даїма і Ніни в Бескудніково, так що з'явилася можливість легше доглядати за нею. І коли мати померла у 1988 році, то батьки Ніни переїхали жити в цю квартиру. Лише відтоді Даїм і Ніна разом з двома дітьми стали повноправними власниками трикімнатної квартири. Це був останній рік, коли життя проходило, як зазвичай, — розповідає Ніна.

— Тоді ми вже працювали понад десять років інженерами. Стали заробляти трохи більше грошей. Адже це були часи застою, як тоді казали, але все було стабільним. У магазинах можна було купити все необхідне. Зрозуміло, що пропозиція була зовсім не такою, як зараз, та не було серйозних проблем через нестачу товарів, у порівнянні з іншими містами в Москві жилося краще.

Даїм хоче додати маленький анекдот з радянської епохи:

— Ви знаєте, що це таке — довге, зелене і пахне ковбасою... Ну, ви чули, це електричка з Москви. Так, в Москві можна було все купити, а також в Санкт-Петербурзі. Або в Ленінграді, як його тоді називали.

У невеликих містах полиці магазинів спорожніли вже на початку 1980-х років, і багато товарів можна було придбати лише за карточками-купонами. У кінці 80-х років купони запровадили в Ленінграді, і нарешті обмеження у продажу дісталися також і до Москви. Але це було не дуже серйозно, — каже Ніна.

— Порційні купони були запроваджені на деякі конкретні товари, якщо було потрібно купити щось особливе. Основні товари завжди були в продажу. Але почалася перебудова, і тоді все змінилося. Хоча спочатку вона викликала великі надії, коли Горбачов прийшов до влади, він був молодим і енергійним, і він так говорив... Але потім країна розвалилась.

— Це було найстрашніше, — додає Даїм.

— Коли ми були молодими, то всі ці люди, яких зараз називають іммігрантами, усі ці таджики, узбеки, усі вони були співгромадянами однієї країни. І справді шкода, що тепер вони живуть набагато гірше, ніж ми. Вони не мають роботи. Тому вони залишають свої будинки, свої родини і приїздять сюди, щоб працювати і заробляти гроші.

У Москві тепер сотні тисяч робітників-мігрантів з колишніх радянських республік Центральної Азії. Економіка цих країн зруйнована, і для багатьох єдиний спосіб забезпечити свою родину — це приїхати до Росії і взятися за будь-яку роботу, легальну чи нелегальну. Ніна добре розуміє їхню ситуацію.

Вона сама була змушена залишити свою роботу інженера після розпаду Радянського Союзу.

— Я продовжувала ходити на роботу кілька років, але нам не платили зарплату або платили лише частину заробленого, бувало, що місячну зарплату видавали раз на три місяці. А діти вже підросли, їм треба було починати навчання у вишах. Нарешті я пішла працювати прибиральницею. Там я працювала два роки, а потім знайшла роботу в муніципальній патронажній службі, то й зарплата стала трохи краща. Там я працювала аж до виходу на пенсію.

Даїм був фахівцем у галузі металевих сплавів і мав добре оплачувану роботу в науково-дослідному інституті. Але на початку 1990-х грошей для науки не стало. Багато дослідників виїхали з країни, деякі намагалися пристосуватися до нової системи і ставали підприємцями або бралися за будь-яку роботу, яку вдавалося знайти. Даїм хотів використовувати свій інженерно-технічний досвід, саме тому він почав працювати на заводі, навіть на не дуже добре оплачуваній посаді.

— Я пішов з інституту у 1992 році, і тоді я добре це обдумав. Я знав, що принаймні спочатку я не виграю багато на новій посаді, але вдалося знайти роботу на заводі, що займався твердими металами. Промисловість не може обійтися без твердих металів, які необхідні для різних різальних інструментів, я тоді думав — цей завод зможе все пережити. Але я помилявся, бо очевидно, що наша країна не потребує промисловості. Так само і цей завод було закрито. Його купила компанія «Sandvik», а потім завод було закрито, бо для чого їм конкуренти? Якщо вам потрібні інструменти з твердих металів, то їх можна купити у Швеції.

Коли завод було закрито, то Даїму вже набридли всі ці проблеми і він перейшов на іншу роботу, на невелику ковбасну фабрику. Усім треба їсти, — подумав він. Там він протягом кількох років монтував і обслуговував технологічне обладнання, поки не втратив і цю роботу.

— Ці фінансисти дійшли висновку, що така фабрика більше не потрібна. Тоді я деякий час був безробітним. Я

zareєструвався у службі працевлаштування, але субсидії, які платили безробітним, були настільки малі, що не вистачало навіть на автобусні квитки, щоб доїхати до служби, тому я ходив туди пішки. Потім я кілька років працював контролером вимірювальних приладів у торговому центрі недалеко від дому, але коли мені виповнилося 63 роки, мене більше не хотіли бачити на цій роботі, і тоді я пішов на пенсію.

Даїм на мить замовкає, щоб подумати і пригадати про часи перед розпадом Радянського Союзу як про найкращі часи свого трудового життя.

— Так багато добре освічених, приємних, порядних людей, як у науково-дослідному інституті, я ніколи більше не зустрів. Комерсанти — це зовсім інша порода людей. Але сталося так, що після розпаду Радянського Союзу ніхто з нас не мав роботи, що відповідала б нашій освіті. Але принаймні тепер стався різкий поворот.

— Так, після кризи 1998 року, після приходу Путіна до влади, життя стало трохи стабільнішим. Але не набагато, — каже Ніна.

Коли правління комуністичної партії закінчилося і розвалився увесь Радянський Союз, це також означало, що зникли і всі правила, що керували суспільством. Усе те, що було чинним протягом десятиліть, раптом перестало бути чинним, і ніхто не знав, що прийде на місце старих правил. Держава більше не вирішувала, що слід виробляти, скільки все це має коштувати і кому воно має продаватися. Законодавство залишалось, і переговори бізнес-характеру вирішували, що саме дозволено, а що ні. Коли великий радянський проект розвалився, багато хто вважав, що тільки гроші і майно є чимось постійним, і незабаром усе матиме свою ціну. У Радянському Союзі будь-які приватні підприємства були заборонені. Тепер визначення меж між законною

підприємницькою діяльністю та організованою злочинністю стало предметом інтерпретації, де найчастіше вигравав той, у кого було більше грошей.

Навіть у політиці змінились усі правила. Після розпаду Радянського Союзу багато можновладців боялися, що розвалиться й Росія. Цей страх не минув і досі, його активно експлуатують у пропаганді про зовнішніх ворогів.

Дивлячись відсьогодні, можна легко подумати, що для правителів Росії було б природним відразу після розпаду Радянського Союзу організувати нові вибори та спробувати швидко реформувати радянську політичну систему. Проте лідери Радянської Росії на чолі з Борисом Єльциним боялися нестабільності. Таким чином, вони не призначали нові вибори, а тимчасово заморозили вибори на всіх рівнях. Замість того щоб розробити нові правила для суспільства за демократичною процедурою, вони намагалися зберегти тодішній стан речей за будь-яку ціну. Російський «парламент», Верховну Раду, яку колись було обрано за радянськими законами і правилами, не було розпущено. Верховна Рада надала Борисові Єльцину надзвичайні повноваження. До кінця 1992 року він фактично був одночасно і президентом, і прем'єр-міністром, він отримав право за своїм бажанням самотійно призначати і звільняти не лише міністрів, але й керівників регіонів. Він також мав право самотійно видавати укази, що мають силу закону.

Окрім того, що вони боялися нестабільності та сепаратизму, була ще одна причина, з якої Борис Єльцин та його оточення хотіли відкласти будь-які вибори: був ризик того, що вони можуть їх програти. Сам Борис Єльцин був надзвичайно популярний після його опору проти невдалого путчу в серпні 1991 року, і він міг би без проблем бути переобраним на посаду президента. Але не було стабільної партійної системи, і єдине, що об'єднувало розрізнені групи російських можновладців навколо Бориса Єльцина, — це була боротьба з дедалі слабкішою радянською центральною владою. І коли радянська система нарешті зазнала краху, то група

мала небагато спільного — окрім влади, яку одні з них мали, а інші ні. Для чого ж їм було відмовлятися від влади та ризикувати всім на виборах, результат яких ніхто не може передбачити?

Але неможливо зупинити всі годинники. У грудні 1992 року закінчилися надзвичайні повноваження Бориса Єльцина і старий скандальний радянський парламент Росії захотів проявити свій власний голос. Підтримка Єльцина тимчасово зменшилася. Багато консервативних парламентаріїв уже давно скаржилися на шокову терапію економічної політики уряду, а також на приватизацію, яка, згідно з марними сподіваннями радикальних молодих реформаторів з команди Єльцина, мала найближчим часом зробити ефективною економіку країни. Єльцин не здавався, парламент намагався відправити його у відставку, і конфлікт було остаточно вирішено у спосіб, який почав ставати більше правилом, ніж винятком у Росії: за правом сильного.

У жовтні 1993 року Єльцин послав танкову частину, щоб підірвати бунтівний парламент. Принаймні сто осіб були вбито під час конфлікту, серед них було багато звичайних цікавих москвичів, які не могли зрозуміти, що в самому центрі столиці йде війна.

Керівників повсталого парламенту було ув'язнено, а за вказівками Єльцина була написана нова конституція, що різко зменшила права парламенту. Коли ремонт у Білому домі на Москві-ріці було завершено, то на роботу у престижному місці було запрошено не новий парламент, а Державну Думу. Натомість респектабельна споруда на березі річки стала новим приміщенням для уряду. Дума мала задовольнятися скромнішою спорудою скасованого радянського планового управління — Держплану, між Кремлем та Большим театром. Було створено засади нового порядку — парламент має робити так, як йому наказано.

Під час свого перебування при владі Володимир Путін ще більше розвинув цю концепцію, заповнюючи парламент слухняними покірними партіями, що є опозиційними лише за

назвою, а ще Борис Єльцин почав обирати напрямок і маніпулювати правилами гри, щоб зберегти свою владу. Можливо, він робив це з найкращими намірами — але важливий саме результат.

Коли парламент було значною мірою позбавлено повноважень і виведено з гри, уряд Єльцина в принципі отримав змогу отримати схвалення будь-яких своїх рішень. Але одночасно виникла ще одна проблема. Регіональні лідери чинили точно так само, як і Єльцин. Заговорили про війну законів: центральний уряд та регіони почали кидати параграфи законів один в одного, і сперечатися про те, хто і що має право вирішувати. А насамперед: хто має право збирати податки. Стара адміністративна система більше не працювала, коли було знищено її хребет — комуністичну партію. Нової системи не було, держава не мала грошей на витрати, і для Єльцина єдиним шляхом керування країною і здійснення деяких своїх рішень було піти на компроміс з регіональними князями та олігархами — або грати з ними один проти одного. Російська держава стала непрохідними джунглями угруповань, інтриг, домовленостей та змов, які переходили з одної до іншої таким чином, що ніхто не міг зрозуміти, що ж саме відбувається.

Олександр, якого я зустрів на Преображенській площі, був тієї думки, що Путін фактично продовжував іти в напрямку, вказаному Єльциним — і він має рацію, можливо, навіть більшу, ніж сам розуміє. Саме Єльцин та його оточення вирішили ігнорувати ідеї створення чинних демократичних інститутів, а натомість організували все таким чином, що можновладці не можуть бути усунені від влади. Путін лише підмазував машину грошима і став використовувати її на повну силу. Йому більше не потрібно було домовлятися з місцевими можновладцями або олігархами, усі йшли в один такт, щоб отримати свою частку нафтових грошей і щоб не втратити своє місце у створеній ієрархії.

— Відколи Путін прийшов до влади, ми у всякому разі отримали стабільність, — каже Ніна за кухонним столом.

Мантру про стабільність повторюють майже всі, з ким я зустрічаюся в Росії. Одним з можливих пояснень є те, що «стабільність» — це центральне поняття державної пропаганди, яка й досі продовжує нагадувати росіянам, як усе було погано до того, як Путін прийшов до влади. Але правда і в тому, що епоха Путіна дійсно відзначається деяким поверненням до нормального життя після хаосу 90-х.

— У ті роки в суспільстві виникла страшенна нерівність. Приватизація призвела до того, що деякі люди надзвичайно розбагатіли і зовсім осліпли стосовно всіх інших членів суспільства. Але зараз намагаються створити хоч якийсь порядок, — каже Ніна.

— Це почалося за часів Єльцина. Коли Гайдар був міністром фінансів, це через нього почався розвал. Але ж і ми самі брали в цьому участь, ми в той час голосували за Єльцина. Як казали тоді, «Голосуй, або програєш!» — пригадує Даїм.

Це було девізом Єльцина, коли він повторно балотувався на президентських виборах 1996 року. Коли почалася виборча кампанія, то рівень його підтримки у списках опитування визначався однозначними цифрами, і більшість вважала, що на виборах, без сумніву, переможе лідер комуністів Геннадій Зюганов. На Всесвітньому економічному форумі в Давосі його приймали як майбутнього президента Росії. Але ця перспектива налякала російських олігархів, які побоювалися, що їх майно знову націоналізують. Вони припинили свої внутрішні бої і співпрацювали для того, щоб Єльцина переобрали. За допомогою величезних коштів, відрежисованих випусків новин на всіх телеканалах, американських експертів з проведення виборчих кампаній та рекламних фільмів, що показували порожні полиці магазинів за радянських часів, об'єднанню олігархів, разом з усіма журналістами,

які також не бажали повернення комуністичних часів, вдалося перевернути ситуацію. Єльцин переміг у другому турі виборів, набравши 54 відсотки голосів проти 40 відсотків за Зюганова.

Єльцин отримав допомогу від так званих адмінресурсів — сила влади та державні кошти були використані, щоб переконати електорат, що вони мають підтримувати чинного президента, також існують докази масштабного шахрайства на користь Єльцина в регіонах країни, хоча й не ясно, наскільки це вплинуло в кінцевому підсумку на загальний результат. Володимир Путін також продовжує йти в напрямку, вказаному Борисом Єльциним.

Під час виборчої кампанії Єльцин переніс важкий серцевий напад, і після виборів його було госпіталізовано для складної операції на серці. Повністю він більше не одужав. Протягом останніх трьох років при владі він був слабким президентом, яким все більше й більше маніпулювало його оточення. Важливою причиною популярності Путіна після отримання влади на початку нового тисячоліття було те, що країна отримала лідера, який умів стояти та рухатися, чітко розмовляти, лідера, за якого не було соромно.

— У той час у виборчому бюлетені стояв квадратик із міткою «проти всіх». Можна було проголосувати проти всіх, це був хороший квадратик, — каже Ніна.

— Але коли з'явився Путін, то не стало потреби голосувати проти всіх. Звичайно, люди голосували за Путіна. Бо цей Єльцин, його нам було ось подоки, — каже Даїм і показує рукою на шию. Ні, ось уявіть собі, він приземлився в Шотландії, але не зміг вийти з літака, чортів п'янюга. Перший президент Росії, кажуть, що ми маємо пишатися ним ...

— Тепер, останнього разу, ми насправді голосували не за Путіна, — раптом говорить Ніна. — Ми ж знали, що він все одно виграє, тому ми хотіли показати, що не всі голосують за нього. Ми замість нього проголосували за «Справедливу Росію».

Те, що все може раптово зруйнуватися, — це та думка, яка криється в головах багатьох росіян, принаймні від 2008 року, коли світова економічна криза призвела до падіння цін на сиру нафту від 145 до 35 доларів за барель. На той час криза тривала недовго, і грошей, які обережний міністр фінансів Олексій Кудрін, попри протести з боку іншої частини уряду, тримав у резерві в хороші роки, вистачило для підтримки функціонування економіки. Але, всупереч усім прекрасним словам про модернізацію та диверсифікацію в останні роки, Росія, як і раніше, повністю залежить від експорту нафти та газу, а отже, від світової економічної кон'юнктури.

Однак між колишніми часами і сьогоднішнім є різниця, — каже Даїм.

— Ті, хто мав владу в той час, дбали лише про свої власні кишені. Зараз не можна сказати, що вони повністю ігнорують власні кишені, але принаймні ми бачимо рух у правильному напрямку, рух на зміцнення держави. У той час не було нічого подібного, була лише повна катастрофа у всьому світі.

За період правління Путіна держава почали використовувати більше коштів на оборону. Це перше, що відповідає Даїм, коли я запитую, чим конкретно стало краще.

— Але доведеться ще більше інвестувати в оборонну промисловість, без цієї галузі армія не багато варта.

Оборона має важливе значення, бо багато хто хоче зашкодити Росії, — говорить він. Та в першу чергу йдеться про економічну загрозу, а не військову, — додає він.

— Можливо, усі перейдуть на сланцевий газ, тоді буде обвал цін. Великі західні компанії можуть зробити це тільки для того, щоб зашкодити Росії, для них не важливий стан довкілля в інших країнах.

Це тривало недовго, але врешті решт ми дісталися того місця, куди рано чи пізно, як правило, приходять усі політичні дискусії: до теорії змови та фундаментального переконання в тому, що в основному у багатьох проблемах Росії винні недоброчливі сили на Заході.

— Якщо, не зважаючи на протести місцевого населення, продовжують шукати сланцевий газ у Польщі, то в чиїх інтересах це може бути? — запитує Даїм. І, не зважаючи на його здоровий скептицизм щодо можновладців, які в першу чергу прагнуть збагатитися, він раптом зазвучав, як ведучий новин на російському державному телебаченні.

— Якщо подумати логічно, то ж Польща бачить Росію своїм ворогом. А Польща — це союзник Великої Британії. Велика Британія і США — союзники, а як вони ставляться до Росії? У всякому разі, вони не дружать. Звичайно, йдеться не про військовий напад, але США можуть використати виробництво сланцевого газу проти Росії. Якщо їм вдасться знизити ціну на нафту, то ніколи не можна сказати, що може трапитись. Їм же вдалося розвалити Радянський Союз, можливо, те ж саме станеться і з Росією? Вони не хочуть, щоб існувала велика Росія. Японія хоче мати Далекий Схід, Китай хоче мати Центральний Сибір, та й те, що лишається, може розпастися на клапті.

З якихось причин саме Велика Британія завжди називається серед російських аргументів такого роду, попри те, що ця країна вже давно не є наддержавою. Одним із пояснень може бути те, що Сполучене Королівство ще з часів царської Росії та через конфлікт інтересів у Центральній Азії розглядають як один з кількох давніх ворогів Росії. Інше пояснення полягає в тому, що Велика Британія надала притулок кільком непримиренним критикам Путіна, серед яких олігарх Борис Березовський, що повісився у ванній кімнаті в 2013 році, а також колишній агент ФСБ Олександр Литвиненко, якого було вбито в листопаді 2006 року в Лондоні, коли йому підсипали у чай радіоактивний полоній.

У Великій Британії також живуть, можливо, найбільш не-нависні вороги Кремля: ризик-капіталіст Вільям Браудер, аудитор якого Сергій Магнітський у листопаді 2009 року був закатований до смерті в російській в'язниці, після того як він викрив широку мережу корупційних афер, пов'язаних з чільними можновладцями. Після довгої кампанії Браудеру таки

вдалося переконати США і заблокувати в'їзд кільком російським чиновникам, яких підозрюють у причетності до вбивства Магнітського, також аналогічні заборони в'їзду обговорювалися в низці країн Європейського Союзу. Крім того, Сполучені Штати уможливили конфіскацію майна в осіб, що належить будь-кому з підозрюваних службових осіб.

Не зважаючи на офіційну антизахідну риторику, велика частина російської владної еліти має тісні зв'язки із Заходом. На Заході вони знайшли собі притулок за гроші, якими система набила кишені, тут вони купують нерухомість, і тут вони навчають своїх дітей. Таким чином, російська еліта не хоче мати повного конфлікту із Заходом, і саме тому, наприклад, Європейський Союз має більший вплив на поведінку російської еліти, у той час як дискусії відбуваються таємно, за закритими дверима. Але з тієї ж причини настільки ненавидить кампанію Браудера еліта, що звикла до імунітету від будь-яких юридичних загроз, бо зберігає добрі стосунки з керівництвом.

У маленькій кухні у передмісті Москви Бескудніково Даїм зараз доходить висновку про те, що недоброзичливий Захід насправді має намір у черговий раз розбити на шматки Росію.

— Росія наразі ще не досить добре озброєна, але зараз влада принаймні намагається зміцнювати армію та оборонну промисловість. Принаймні хоч трохи. І тоді у них не буде змоги зробити щось проти нас військовими засобами, але економічно це можливо, якщо впадуть ціни на нафту. А як вони це можуть зробити? Так, за допомогою сланцевого газу.

Здається, що Ніна не настільки переконана у великій змові супроти Росії. Спочатку вона сидить мовчки, а потім запалюється від власних роздумів. Потім вона пригадує, що їхня дочка любить туристичні поїздки на Захід.

— Вона дуже любить Швецію, вона, як правило, їздить туди на відпочинок через Фінляндію на поромі. І насправді це добре, що можна поїхати за кордон. Узимку вони літають до Італії кататися на лижах, улітку їдуть до Швеції. Життя стало цікавіше.

Але Даїм не хоче відходити від своїх міркувань.

— На Заході росіян не люблять, тому що всі бандити та інші негідники виїжджають у класні місця і витрачають там гроші. Вони справді настільки багаті, що можуть подорожувати скрізь. Так, це було в 90-х роках, зараз усе по-іншому, інші люди теж можуть поїхати, але люди пам'ятають, що робилося тоді. Я вважаю, що більшість людей на Заході думає про росіян негативно.

— У всякому разі, тільки не на сході Фінляндії, — заперечую я, тут усі раді приїзду росіян, що подорожують через кордон, щоб зробити покупки. Зараз все більше магазинів наймають російськомовних продавців, а також вішають таблички російською мовою. Я не згадую досить маргінальну кампанію проти російських покупців дачних будинків у східній частині Фінляндії, а також футболки з текстом «Ця земля не продається». Але, як би там не було, тема дачних будинків з'являється.

— Ми знаємо жінку, яка купила дачний будинок у Фінляндії. Вона, як і раніше, їздить туди. Але то справжній лінгвістичний геній, вона перекладачка, — каже Ніна.

Купити котедж у Фінляндії — це питання, про яке навіть не можна було й мріяти у радянську епоху. У кращому разі радянські люди могли взяти участь у груповій поїздки до Фінляндії, після опитування у партійних органах та під контролем довіреного керівника групи, який подбає про те, щоб члени команди не пропустили обов'язковий візит до музею Леніна у Тампере та не намагалися зав'язати шкідливі контакти з місцевими. На тих, хто не дотримувались правил і наказів, після повернення додому могла чекати заборона на подальші поїздки за кордон, а також інші наслідки.

Ніна наливає ще по чашці кави. Кава смачна. Життя й насправді краще, аніж у 90-х роках, але ж і нерівність більша, ніж за радянських часів, — з цим погоджуються Ніна і Даїм. І, можливо, їм уже набрид цей Путін, але вони принаймні знають, кого вони мають. Та й чи є хтось інший?

ВІД'ЇЗД ІЗ МОСКВИ

Дев'яте вересня 2013, вечір понеділка після виборів мера Москви. Опозиційний кандидат Олексій Навальний, що отримав вирок тюремного ув'язнення, досяг великого успіху, бо отримав удвічі більше голосів, аніж передбачали соціологічні дослідження. Водночас він серйозно програв, оскільки реально лише кожний десятий москвич проголосував за нього.

У виборах взяли участь 32 відсотки виборців. Згідно з офіційними результатами виборів, нинішній мер Сергій Собянін отримав 51 відсоток голосів проти 27 відсотків за Навального, і Собянін уже оголосив про свою перемогу. Навальний запевняє, що правлячий мер обманом отримав додаткові голоси, щоб перейти рубіж у 50 відсотків і, таким чином, уникнути другого туру виборів. Навальний закликав своїх прихильників до маніфестації на Болотній площі, яка розташована на острові на Москві-ріці, лише за кількасот метрах від Кремля. Присутність поліції дуже помітна, як завжди при опозиційних демонстраціях. Два гелікоптери кружляють у повітрі, поліційні човни снують туди-сюди по річці, і біла закрита шпигунська поліційна вантажівка з камерою на високій щоглі стоїть біля входу до місця, що зарезервоване для маніфестації. На іншій стороні вулиці п'ять військових вантажівок стоять у ряд, а в найближчому сквері спецпідрозділи поліції групуються за пересувною огорожею. Уся територія перекрита, і ввійти можна лише через металодетектор, який охороняють поліціянти з суворими обличчями. Ще більше засмучує те, що неможливо вийти іншим шляхом. Уся оточена територія — ніби величезна пастка, де поліція заточила незгодних. Символічність відчувається.

Я стою ближче до сцени з величезним написом «Навальний». Ще ближче до центру протестів у Москві стояти неможливо. Одного разу я вже тут був у лютому 2012 року, коли, можливо, сто тисяч москвичів прийшли туди з вимогою справедливих виборів. Можливо, це була одна з найбільших опозиційних маніфестацій після розвалу Союзу. Атмосфера

під зимовим сонцем була повна очікувань і сподівань. Нікого не зупинив страшний двадцятиградусний мороз. Я втратив чутливість у кінчиках пальців, коли намагався зробити нотатки, але, на щастя, волонтери роздавали чай в одноразових пластівках.

Зараз чарівна осіння погода, скінчився дощ і сонце виглядає з-поза хмар. Але атмосфера не така ж тепла, як минулого разу. Протестний рух не зник, але він не поширився, як багато хто очікував. Я прийшов трохи зарано. Ми — маленька група біля сцени, переважно журналісти, які хочуть бути впевнені у виборі зручного місця.

Але через поліцейний металодетектор вливаються нові люди, і в заздалегідь анонсований час половина площі заповнюється москвичами. Багато молоді, яка все знімає на свої високо підняті дороги телефони і планшети. Декілька молодих чоловіків в костюмах і краватках — вони, ймовірно, прийшли прямо з роботи. Але є багато й літніх учасників. Найбільша частина, здається, належить до заможного, але не дуже багатого середнього класу Москви.

Ірина Борисова зі своєю донькою Софією фотографують одна одну на телефон, щоб опублікувати світлини в мережі і показати всім своїм друзям, що вони тут були. Вони всю ніч слідкували за підрахунком бюлетенів і вважають, що правлячий мер дійсно маніпулював результатом, щоб якось досягти 51 відсотку. Однак Ірина Борисова не має великих сподівань на те, що маніфестація реально на щось вплине.

— Можливо, не має сенсу сюди приходити, однак ми повинні показати, що ми існуємо і було б аморально залишитися сьогодні вдома.

Вона говорить з багатьма протестувальниками. Після майже двох років постійних демонстрацій усе менше вірять у будь-які суттєві зміни. Проте вони усвідомили, що вони не самотні, що в десятимільйонній Москві все ж існує принаймні декілька сотень тисяч, які готові вийти на вулиці, щоб показати своє незадоволення. Учасники протестного руху принаймні поборолі свій страх і отримали нову спільноту.

Коли біля сцени з колонок гуркоче рок-музика зі словами «Убий у собі раба», молодь підспівує. Старші присутні, навпаки, закривають пальцями вуха. Але всі підіймають дорogi свої плакати з Навальним, щойно наближається один із двох гелікоптерів, що кружляють навколо. Стає тісніше в центрі протесту, але мені треба знайти вихід. Мій потяг з країни Путіна скоро від'їжджає.

Як я і побоювався, не дуже просто вирватися з пастки опозиції. Ближче до сцени дисиденти стоять щільною стіною, як у метро в час пік. Проте тут усі ввічливо намагаються дати дорогу, коли я пробираюся крізь натовп. Тільки за двісті метрів від сцени тиск трохи зменшується. Згодом оголосили, що принаймні 20 000 прихильників Навального зібралися на Болотній площі цього вечора. Коли мені вдалося вийти з людського натовпу і пройти крізь металодетектор, я йду великим кам'яним мостом. Золотаві куполи Кремля блищать на іншому березі Москви-ріки, екскурсійні човни ковзають по воді, і нескінченна черга автовок в'ється по вулицях з обох боків річки. Усе як завжди, лише Красна площа оточена. Сім військових вантажівок стоять ланцюгом біля Історичного музею, та можна побачити одноманітно вдягнених охоронців крізь огорожу. Нічого не залишено без уваги, коли виступає опозиція.

Через кілька годин і після деякого блукання тунелями під «площею трьох вокзалів» я опиняюся в дешевому і не дуже чистому цілодобовому магазинчику в підвальному приміщенні Казанського вокзалу. Тут майже всі вдягнені у невізразний дорожній одяг і тягнуть важкий багаж. Одиниці приїхали з Москви — пересічному москвичу навряд чи прийде в голову ідея поїхати потягом в напрямку Татарстану о десятій вечора понеділка. Більшість тут, скоріше за все, голосувала за Путіна, якщо вона голосувала. У Татарстані 83 відсотки мешканців голосували за нього, принаймні за офіційною статистикою

Я купую дві канапки з ковбасою і банку російського пива в дорогу. Потім я продовжую блукати далі, доки не натрапляю

на круті сходи з написом: «До міжміських потягів». Коли мені вдалося витягти валізу на поверхню, я зупиняюся щоб перевести подих і зорієнтуватися, де знаходиться потрібний перон.

— Дорогу! Що ти там заляк! — волає сердитий чолов'яга з безрозмірною валізою, який щойно виліз з переходу зразу за мною.

Трохи тихіше він додає декілька відбірних російських матюків. Він напевне не брав участі в чемній опозиційній демонстрації на Болотній площі.

Я роблю крок у бік і нарешті знаходжу свій потяг, який здається нескінченним. Промарширувавши сотню метрів уздовж потягу, я таки знаходжу свій вагон і його провідника, який уважно перевіряє і мій квиток, і мій паспорт, перш ніж дозволити мені ввійти. Спальний вагон точно такий, як за радянських часів, проте свіжа, випрана білизна тепер запакована в пластиковий пакет. Я застеляю свою полицю. Крім мене, є ще один пасажир в чотирьохмісному купе — жінка з великим рюкзаком. Я читаю найсвіжіші опозиційні новини в Твітері, жуючи канапку з ковбасою і запиваючи її приємно холодним пивом. Очевидно, що рейки поміняли і зварили після розпаду Радянського Союзу, тому що потяг вже майже не трясє.

Кінцева станція в Татарстані називається Кругле Поле. Однак я не поїду до кінця. Рано вранці я вийду в Шумерлі, містечку з 30 000 жителями посеред виїзного регіону, де 60 відсотків виборців на президентських виборах голосували за Путіна. Інші переважно голосували за комуністів.

РАНИШЕ БУЛО КРАЩЕ

Майже близько 50 відсотків жителів Росії говорять, що в них позитивні або переважно позитивні думки про Сталіна, як показало опитування, яке провів незалежний аналітичний «Левада-Центр» у квітні 2013 року. Якщо запитують про Бориса Єльцина, то цифра 22 відсотки майже така ж, як і в його попередника Михайла Горбачова. Найпопулярнішим керівником за минулі сто років є Леонід Брежнєв зі своїми густими бровами і незчисленними медалями. Це той, хто вторгся в Чехословаччину в 1968 році та в Афганістан у 1979-му; запроторював дисидентів у божевільні; привів до стагнації радянську економіку і наприкінці свого перебування при владі ледве міг зрозуміло говорити. 56 відсотків опитуваних мали позитивні або переважно позитивні думки про нього. І як це може бути? Можливо тому, що Брежнєв, який допоміг усунути Хрущова від влади в 1964 році, а сам не пішов аж до самої своєї смерті в 1982 році, на відміну від Горбачова та Єльцина, мав добрі ціни на нафту. Так само, як і Володимир Путін. Замість того, щоб налагоджувати неефективну радянську систему, як його зміщений попередник Микита Хрущов, не сильний до ризику Брежнєв вирішив нічого не робити. Стабільність перетворилася на застій. Але дедалі вищі світові ціни на енергію дозволяли радянській системі функціонувати й далі, навіть якщо прибутки з експорту переважно йшли на гонку озброєнь.

Радянський Союз не був стабільною і багатою супердержавою, навпаки, це була нестабільна конструкція, яка ґрунтувалася на пригніченні з досить неефективною економічною системою. Тому, вірогідно, було лише питанням часу, коли ця конструкція почне розвалюватися. Ціни на нафту надали керівництву країни додатковий час, щоб спробувати залатати щілини, але нічого не було зроблено. Економіст Єгор Гайдар, котрий був в уряді протягом кількох найважчих років після розвалу Союзу, вважав, що радянські партійні керівники не були компетентні вирішувати проблеми, оскільки вони

навіть гадки не мали, про що йдеться. Країна дедалі більше ставала залежною від світових цін на невелику кількість товарів, але ті, хто приймав рішення, не розуміли, як функціонує ринок.

Неефективні колгоспи на могли виробляти достатньо їжі для міського населення, якого ставало дедалі більше. Перед Першою світовою війною Росія була головним експортером зерна в світі. У шістдесятих роках СРСР, навпаки, мусив почати купувати зерно. І коли помер Брежнєв у 1982 році, країна була вже найбільшим імпортером зерна у світі. Щоб мати змогу купувати імпортні товари, треба було й далі експортувати. А оскільки радянські промислові товари були неконкурентні на світовому ринку, експорт переважно складався з сировини та енергії, насамперед нафти та газу. І попри те, що ціни на нафту були високі, країна за часів Брежнєва продовжувала жити, одразу витрачаючи надходження. Жодних резервних фондів не було створено, а навіть навпаки, борг країни зростав. Щоб уникнути кризи, потрібно було й надалі збільшувати видобування нафти.

Однак для пересічного радянського громадянина часи, коли Брежнєв був при владі, були періодом стабільності та відносного добробуту. Будувалися житло й заводи. Гніт був м'якший у порівнянні з попередніми десятиріччями. Микита Хрущов за десять років свого правління застосував зброю проти демонстрантів усього вісім разів. Леоніду Брежнєву не потрібно було застосовувати зброю проти своїх громадян жодного разу після 1968 року. Те, що стабільність залежить від світових цін на нафту й зерно, громадяни знати не могли. Введення військ до Афганістану в грудні 1979 року і смерть Брежнєва в листопаді 1982 року означали кінець стабільності. Ціни на нафту почали падати, після того як Саудівська Аравія заявила осінню 1985 року про те, що знімає обмеження на своє виробництво. Тоді Михайло Горбачов керував Радянським Союзом десь трохи більше ніж півроку. І, звичайно, що саме він був звинувачений у катастрофі, що потім сталася. Якусь частку вини, звісно, він мав. Публічні

виступи Горбачова в 1986 році, коли він розпочав свої поступові реформ, свідчать про те, що він все ж таки відчував занепокоєність через падіння цін на нафту і те, що він не дуже розумів, які серйозні проблеми це провіщає для економіки Радянського Союзу. Питання про те, як закрити чорну діру, яка випадково виникла в міжнародних прибутках і витратах Радянського Союзу, здається, навряд чи обговорювалося на найвищому політичному рівні. Можливо, тому, що ті, хто приймав рішення, не дуже добре розумілися на міжнародних прибутках і витратах. Молодші фахівці розуміли, до чого призведе проблема, але ветерани політбюро, здається, більше довіряли догмам партії, за якими скоро прийде кінець капіталізму, а не Радянському Союзу.

Ситуацію ще більше ускладнювало те, що третина радянського експорту нафти йшла в соціалістичні країни зі суттєвими знижками. Дешева нафта була платою за лояльність союзників. У 1985 році, коли через те що інвестиції були затримані, видобування нафти вперше в економічній історії Союзу зменшилося, можновладці не наважилися припинити експорт своїм союзникам. Навпаки, було знижено експорт на Захід, що ще більше збільшило проблему балансу в міжнародних доходах і витратах.

Крім того, коли ціна на пшеницю на міжнародному ринку неочікувано збільшилася в 1987 році, ситуація стала безнадійною. У найближчій перспективі тоді навряд чи було щось, що радянський уряд міг би зробити задля того, щоб врятувати економіку країни.

Крім катастрофічної економічної ситуації, звичайно, були ще інші чинники, що призвели до краху Радянського Союзу. Коли політичний тиск зменшився і був дозволений вільний обмін думками, стало неможливо нескінченно зберігати недемократичну соціальну систему. У Східній Європі комунізм упав уже в 1989 році, коли стало зрозуміло, що СРСР не може і не хоче застосовувати зброю, щоб завадити змінам.

Однак у серпні 1991 року реакційні сили серед можновладців спробували зробити саме це — використати апарат

контролю, щоб зупинити годинник і зберегти радянську систему. Навіть якщо б фарс з путчем вдався, він би не зміг змінити економічних реалій. Навпаки, ця спроба показали, що радянської центральної влади практично вже не існує, і вже за кілька місяців червоний прапор у Кремлі був спущений востаннє.

Незалежна російська влада, яка перебрала владу, перетворившись, таким чином, на команду камікадзе, запровадила ринкову економіку і суворо врізала всі можливі витрати, оскільки державна скарбниця була порожня. Оборонна промисловість була мінімізована, інвестиції припинені, промислове виробництво скоротилося, і впродовж довгого перехідного періоду рівень життя більшої частини народу суттєво погіршився.

Російська економіка падала щороку на 6 відсотків до 1998 року, — писав Мартін Краг у своїй книзі «*Rysslands ekonomiska historia: Från Alexander II till Vladimir Putin*» («Економічна історія Росії: від Олександра II до Володимира Путіна»). За його словами, криза не була такою серйозною, як після революції в Росії 1917 року. Однак щоб знайти схожу ситуацію на Заході, треба повернутися до великої економічної депресії тридцятих років. Сильно зростало безробіття, багато хто працював, не отримуючи зарплати, і майже кожен четвертий житель Росії, за офіційним визначенням, став бідним.

Протягом останнього року Радянського Союзу, 1991-го, за підрахунками, інфляція досягла 160 відсотків. А наступного року цифра стрибнула до незрозумілої висоти в 2 509 відсотків. Усі збереження знецінилися, уся грошова економіка була знищена, а виробництво зупинилося, коли зник платоспроможний попит.

Лише в середині дев'яностих років вільне падіння зупинилося і навіть здалося, що економіка починає зміцнюватися. Однак тоді ціни на нафту знову впали. Незабаром держава вже не могла надалі виплачувати відсотків за своїми міжнародними боргами. І коли ціна на нафту в 1998 році досягли рекордно найнижчої відмітки в 14 доларів за барель,

економіка знову обрушилася. Вірогідно, можна звинувачувати Бориса Єльцина за державний дефолт 1998 року і говорити про те, що він мав би своєчасно припинити постійне збільшення міжнародного боргу. Однак низький курс рубля після краху був важливим відправним пунктом для великого переродження російської економіки, яке почалося в останній рік минулого століття. Крім того, ціни на нафту знову почали зростати і Володимир Путін мав найкращу відправну точку, коли він отримав ключі від Кремля 31 грудня 1999 року.

Протягом своїх перших років при владі Володимир Путін скористався сприятливою ситуацією і провів податкові реформи, які наповнили державну скарбницю. У серпні 2006 року, по восьми роках після катастрофічного державного банкрутства, Росія змогла завчасно погасити весь радянській міжнародний борг. Нафтові гроші додатково дозволили державі інвестувати в соціальні проекти. Хоча багато грошей було втрачено через корупцію і неефективність, однак росіянам здавалося, що економіка рухається у правильному напрямку. За часів Путіна інфляція зменшилася з 20 відсотків за рік на початку століття до менше ніж 10 відсотків за останні роки. Тоді як реальні зарплати зростали майже постійно.

Якщо думати про економічний розвиток, то можна зрозуміти, чому так багато повторюється офіційна мантра про стабільність — життя дійсно стало кращим. Те, що ще не зовсім добре функціонує, можна було ще довго називати наслідком років хаосу після розвалу Радянського Союзу. Те, що Путін назвав «найбільшою геополітичною катастрофою двадцятого сторіччя».

Катастрофічна економічна ситуація в дев'яностих роках призвела до того, що суттєво зросла смертність, тоді як статистика народжуваності впала. Щороку різниця між народжуваністю і смертністю складає майже один мільйон. Невисока кількість народжуваних часткова була компенсована за рахунок іммігрантів. І за часів Путіна економіка, яка покращилася, спричинила те, що й природний спад населення зменшувався щороку майже з мільйона в 2000 році до поворотної точки в 2013 році, коли Росія вперше за довгий час отримала невеличкий природний приріст населення.

Однак подальші економічні успіхи були різко перервані економічною кризою 2008 року, коли ціни на нафту знову раптово впали. А разом з цим і російський ВВП. Завдяки тому, що криза продовжувалася недовго, уряду здебільшого вдалося збалансувати падіння доходів за допомогою резервного фонду, який держава накопичила за часів ощадливого міністра фінансів Олексія Кудріна. Однак криза чітко показала, що Росія залежна від доходів продажу нафти більше, ніж колись до того.

Нафта й газ — це фундамент стабільності російської політичної системи. Нафта, в першу чергу, дає експортні надходження, тоді як газ дозволяє функціонувати внутрішній промисловості. Коли мова йде про економіку, то денационалізація більшої частини нафтової промисловості є найбільшим досягненням Путіна. Проте для подальшого зростання російської економіки недостатньо високих нафтових надходжень, потрібні все більші нафтові надходження. І це може спричинити проблеми для Путіна. Поклади нафти, відкриті за часів радянської епохи, почали закінчуватися, і вони часто експлуатувалися за застарілими методами, які не дозволяли викачувати повністю наявні поклади нафти. Нові відкриті поклади нафти часто знаходяться у важкодоступних регіонах. Наприклад, на далекій півночі. Експлуатація там вимагає великих витрат і довгострокової роботи, яка в Росії ледве почалася.

Крім нафтопромисловості, роль держави за часів Путіна зростала також і в інших секторах економіки. Часто у формі «стратегічних» проектів, які, можливо, і створюють робочі місця, але які не впливають на економіку. Частка державного бюджету у ВВП Росії надалі зростала після зміни століття, що, з одного боку, призвело до зростання корупції, коли в бюджеті і надалі є багато грошей, які можна розкрадати, а, з іншого боку, це означає, що фінанси держави поглинають завжди найбільшу частку експортних надходжень.

Навіть якщо ціни на нафту залишаться стабільно високими, то тоді економічні проблеми загрожують Росії найпізніше у 2020-х роках. Однак на даний момент ціни на нафту достатні для того, щоб система продовжувала існувати.

СПОРТИВНИЙ КОМПЛЕКС

Перед шостою годиною ранку провідник стукає в двері купе, а потім рішучим рухом відчиняє їх.

— Наступна Шумерля! Прокидайтеся!

Я згортаю білизну та відкладаю її набік, потім кладу подушку на матрац, згортаю його рулоном та кладу на верхню полицю, точно так, як навчився цього ще за радянських часів. Потім я сідаю й далі в напівсонному стані дивлюся у вікно. Дощить, і в пейзажу приблизно такий же втомлений вигляд, як і в мене. Чисте поле. Гай. Невеличке село, що складається з кількох будинків, та дорога, що перетинає залізницю. Потім міст зі змонтованих нахрест металевих балок через Суру, невеличку жовту річку — притоку Волги, і ми прибуваємо до Шумерлі. Андрій Григор'євський, якого я знаю ще з 90-х років, зустрічає мене на пероні. Це майже як повернення додому.

Минулого разу, коли я приїжджав сюди, родина Андрія мешкала в маленькій однокімнатній квартирі, яку його дружина Наталя успадкувала від своєї бабусі. Зараз вони оселилися в чотирикімнатній квартирі, яку Андрій почав ремонтувати. Квартири не дуже дорогі в Шумерлі, тому що багато людей виїжджають звідси.

— Мені належала половина квартири у Волгограді, яка лишилася мені після моїх батьків. Ми продали її та однокімнатну квартиру, тому змогли купити цю. Ми думали, чи не перебраться нам до більшого міста, можливо до Чебоксар, але тоді грошей вистачило б лише для однокімнатної квартири. Отже, ми лишилися тут, — розповідає Андрій.

Гарячої води наразі бракує в усьому будинку. Точніше — в усьому місті. Так відбувається вже віддавна: коли опалення вимикають навесні, зникає також і гаряча вода, тому що газопостачальна фірма конфліктує з міською радою. Йдеться про цілу купу несплачених рахунків, але не зрозуміло, хто відповідальний за це. Більшість людей звинувачує безвідповідальні підприємства, які опікуються обслуговуванням

будинків, збирають гроші з мешканців, але не сплачують їх газопостачальній фірмі. Але останню не цікавить, хто винний. Вона бажає мати гроші — та припиняє постачання гарячої води.

На щастя, в Андрія є невеликий пристрій з двома кнопками та довгими дротами. Він висить на стіні ванної кімнати, і душ під'єднаний до нього.

— Натисніть другу кнопку, вона для гарячішої води. Зазвичай ми саме так і робимо. Можна натиснути навіть дві кнопки одночасно, але я не думаю, що стара електропроводка витримає, — каже Андрій і виходить з ванної кімнати з електричним подовжувачем, який він вмикає в розетку в коридорі. Вода стає трохи теплішою. Мені обов'язково треба прийняти душ після довгого дня в Москві та ночі в потязі.

Після сніданку настає час для прогулянки під дощиком центром міста. Хоча справжнього центру в Шумерлі немає. Якщо не називати ним будинки по вулиці Леніна. Він починається біля обов'язкового пам'ятника Леніну на краю міського парку і закінчується біля іншого важливого міського об'єкта: фабрики автомобільних кузовів, заснованої в 1931 році. З нагоди 50-річного ювілею в 1981 році фабрика була нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Величезна копія ордену з серпом, молотом та червоною зіркою й надалі стоїть на почесному місці на даху фабрики.

За радянських часів на фабриці виробляли та збирали кузови здебільшого для військових автомобілів спеціального призначення. Коли імперія розвалилася, фінансування армії також було значно урізано. Зникли замовлення у найбільшого роботодавця в місті. Майже всі, з ким я зустрічався в Шумерлі, мали якийсь стосунок до цієї фабрики та могли розповісти про ті часи, коли все розвалилося. Потім були кращі часи, гірші часи, а зараз знову кращі. Держава інвестує в оборону. Поліції також потрібні нові великі автомобілі спеціального призначення, які виробляються на фабриці, нагородженій орденом Трудового Червоного Прапора. Але цього недостатньо. Багато людей виїздять до Москви або до інших

великих міст, щоб знайти роботу, і після 90-х років кількість мешканців скоротилася на чверть.

Однаке тут є будівництво. Колись занедбаний стадіон по вулиці Леніна, на півдорозі між пам'ятником Леніна та кузовною фабрикою, нещодавно був знову відкритий. А поряд з кузовною фабрикою знаходиться спортивний комплекс з плавальним басейном. Спортивний комплекс був зведений як частина великого національного проекту, метою якого було залучити до регулярних занять спортом щонайменше трьох росіян з десяти.

Спортивний комплекс був урочисто відкритий перед парламентськими виборами в 2007 році та розрекламований як дарунок від правлячої партії «Єдина Росія» мешканцям Шумерлі, хоча насправді збудований він був за державні гроші. Передвиборча реклама, отак от. Але ніколи раніше не було плавального басейну в Шумерлі. Треба буде відвідати його.

Зрозуміло, що почати плавати можна лише в певні години. Відвідувачі мають право плавати протягом сорока п'яти хвилин, якщо, звісно, вони не сплатили вартості двох годин перебування в басейні. Квиток коштує 100 російських рублів або приблизно 2 євро, але спершу сувора жінка в віконечку каси має пересвідчитися, що всі умови для відвідання басейну виконані.

— Чи маєте ви необхідний одяг? Взуйте пантофлі! Тільки після цього вона погоджується взяти гроші. Наступний крок — гардероб, де інша жінка приймає верхній одяг та пакети із взуттям.

— Взуття має бути в пакеті! — застерігає жінка. Замість пакета із взуттям гардеробниця дає ключа від шафки.

На стіні роздягальні легенда хокею В'ячеслав Фетісов та президент Чувашії залишили свої автографи під час церемонії урочистого відкриття. Далі в коридорі висять світлини етапів будівництва: спочатку священик, який благословляє ділянку, потім — екскаватори, чоловіки в касках, а головне — групи бюрократів, які здійснюють нагляд за будівництвом. А

наприкінці — великий бенкет, урочисте відкриття під акомпанемент оркестру, поважні гості та великі стрічки з емблемами правлячої партії «Єдина Росія».

Мініатюрна, пофарбована бірюзовою фарбою роздягальня з сірими металевими шафками, які погано відчиняються, має спартанський вигляд. Немає ані стоку для води на підлозі, ані дзеркала на стіні. Також і у вбиральні відсутнє дзеркало, як і туалетний папір. Якість будівництва не вражає. Помітно, що все було зроблено якомога дешевше. У водяних кранів такий вигляд, ніби їм 50 років, але в маленькій душовій є тепла вода та стік для води. Але вентиляція відсутня. Як і сауна.

Водна секція комплексу має 25-метровий басейн з шістьма доріжками. Все просте, але добре функціонує. Помітно, що великий вентиляційний апарат з довгими трубами змонтований на балконі в одному з кінців басейну. Потім я дізнаюся, що його не було в попередньому проекті. Є велика трибуна для глядачів, але бракує басейну для дітей. Вода чиста та приємно тепла, 27 градусів згідно з показаннями термометра на стіні. Все блакитно-біле, в кольорах «Єдиної Росії». Відвідувачів небагато, бо квиток не дуже дешевий для пересічного мешканця Шумерлі. Але принаймні зараз в Шумерлі є де скупатися.

Наступного дня я домовляюся про зустріч з директором спортивного комплексу. Валерій Брехов приймає мене в своєму невеличкому кабінеті на другому поверсі спортивного комплексу. Він явно пишається своїм комплексом. Він сам тренує дитячу баскетбольну команду.

— У рамках національної програми лише тут, у Чувашії, до сьогодні збудовано 24 спортивних комплекси і два інші заплановано. Тут у нас є загалом вісім тренерів з аеробіки, баскетболу, плавання, карате та волейболу. Крім того, ми

плануємо запровадити два види спорту для інвалідів — гирьовий спорт та бадмінтон. Тренерів не вистачає, тому я повинен допомагати з дитячою командою.

На білій стіні позаду письмового стола Брехова висить два портрети — президента Росії Володимира Путіна та президента Чувашії Михайла Ігнат'єва. На стіні також помітна невеличка прозора наліпка з православним хрестом. Це означає, що кабінет був освячений священиком.

На книжкових полицях Брехова лежить пара боксерських рукавичок та баскетбольний м'яч з безліччю автографів.

— Так, я сам був активним боксером та баскетболістом, — каже Брехов та бере м'яча, щоб показати, хто з відомих російських спортсменів залишив на ньому свої підписи.

Діти не мають платити за заняття в спортивних секціях, дорослі ж платять «ринкову ціну». Миськрада фінансує на 70% поточні витрати спортивного комплексу. Решту витрат потрібно покривати за рахунок сплати внесків.

— Вочевидь цей спортивний комплекс має велике суспільне значення, мешканці міста позитивно ставляться до того, що він був збудований. Підтримка здоров'я народу є важливим пріоритетом для всієї нації.

Брехов витягує папери зі статистичними даними й показує, що минулого року комплекс відвідали 97 000 разів. Це дорівнює трьом відвідуванням кожного мешканця Шумерлі. Спортивний комплекс — проста конструкція, але в Росії він функціонує як доказ того, що держава фактично робить щось, що є добрим для громадян та що економіка фактично зміцнилася. Тому важливо також продемонструвати, що це заслуга саме правлячої партії «Єдина Росія».

Поява подібної будівлі була б зовсім неможлива в 90-ті роки. Тому що тоді взагалі нічого не будували, — згадує Брехов. Йому тоді було близько 25 років, і він працював на кузовній фабриці, як і більшість інших мешканців Шумерлі. Роки після розвалу СРСР не були приємними.

— Тоді були випадки, коли працівники не отримували зарплати протягом півроку. На фабриці був один чоловік,

який впав у відчай, тому що він не міг утримувати свою родину. Врешті він покінчив життя самогубством. Я сам поїхав до Москви та спробував заробити трохи грошей, купуючи та продаючи, як тоді майже всі робили. Зараз інші часи, усі мають їжу на столі. Путін надав країні поштовх у потрібному напрямку. Адже не можна залишати людей зовсім без підтримки, як це робили в 90-х роках.

Віталій Брехов замовк на хвильку, а потім процитував один рядок з бойової пісні, яка була популярною за радянських часів:

— Поки ми єдині, ми непереможні!

Я поклав блакитні пластикові бахіли в урну біля квіткової каси та вийшов на вулицю Леніна трохи збентежений. Уперше я почув, щоб хтось цитував, можливо, найвідомішу бойову пісню чилійських лівих російською мовою на підтримку Володимира Путіна. «El pueblo unido jamás será vencido». У цій пісні йдеться також щось про свободу, здається. Але, можливо, це не належить до основного курсу?

Проте, коли подумати про це уважніше, то зв'язок здається цілком логічним. Популярність Путіна свідчить про те, що він після розпаду СРСР та складнощів 90-х років зміг відновити щось, що було схоже на суспільний порядок. Єдиним суспільним порядком, який більшість росіян знають, був Радянський Союз. І хоча різниця між сьогоденною Росією та Радянським Союзом величезна, офіційна риторика завжди наголошувала на зв'язку з радянськими часами. Йдеться не тільки про колишнього КДБіста Володимира Путіна, а й про начебто ліберального прем'єр-міністра Дмитра Медведєва. Ось що він написав у вересні 2013 року в довгій статті в найкращій фінансовій газеті Росії «Ведомости»:

— Протягом більшої частини ХХ століття, у супереч багатьом драматичним подіям, наша країна була однією з

провідних у світі. А в деяких сферах — незаперечним лідером. Я впевнений, що Росія знову може досягти цього рівня, зробивши людину, її інтелект, її творчі здібності рушієм розвитку.

Цей короткий абзац чудово підсумовує версію історії, на яку спираються керівники Росії: Радянський Союз, у якому ми всі виросли, зовсім не був імперією зла, про яку казав Рональд Рейган.

Дійсно, сучасна Росія є зовсім іншою країною, ніж колишній Радянський Союз. Країна стала вільнішою та багатшою. Але цікаво, в якій саме сфері Радянський Союз був «незаперечним лідером» протягом «більшої частини ХХ століття»? Можливо, у сфері виробництва колючого дроту?

Цю ностальгічну картину минулого керівництво Росії використовує та відновлює для того, щоб зміцнити довіру до себе. Тому Володимир Путін наказав розробити єдиний офіційний підручник історії, обов'язковий для використання в усіх школах країни замість сучасних різноманітних підручників, у яких опис історичних подій не завжди сприяє підтриманню тієї картини минулого, яку керівництво бажало б поширювати. Путін навіть стверджує, що автори сучасних підручників за закордонні гроші навмисно намалювали фальшиву картину історії Росії, картину, яка, зрозуміло, не є на користь нації. Такий аргумент добре спрацьовує в кліматі панівної ідеології.

Ідеологічний саботаж та зовнішні вороги. Той, хто дійсно пам'ятає радянські часи, легко розпізнає ці світоглядні концепції. Саботажниками є ліберали, які критикують владу. Саботажники, зрозуміло, оплачуються ворогами та повинні бути викритими як закордонні агенти. Так виглядає світ у світлі грубої пропаганди, яку поширюють державні засоби масової інформації, з «викриттями» того, як шведський посол керує російською опозицією та як грошима з-за кордону фінансується гейська пропаганда, спрямована на неповнолітніх.

Але, якщо існують зовнішні вороги, повинні ж існувати і прогресивні сили в світі, які перебувають на боці добра. На роль друзів Росії в світі в офіційній риторичі зарезервували тих, хто протидіє США — від Башара Асада в Сирії до очільників Ірану, Куби та Венесуели. Бойова пісня чилійських лівих зараз така ж актуальна, як і раніше.

Біля спортивного комплексу розташований будинок культури для дітей, колись показна будівля з колонами в сталінському стилі та жовтою фарбою, яка відвалюється великими шматками, лишаючи після себе плями, схожі на калюжі. Старовинні важкі дерев'яні двері замінили на сучасні з легкого металу та скла. Вони не надто відповідають загальному стилю, але принаймні їх легко відчиняти. В середині, одразу за новими дверима, знаходиться громадська приймальня правлячої партії «Єдина Росія». Світлина президента Володимира Путіна, прем'єр-міністра Дмитра Медведєва та президента Чувашії Михайла Ігнат'єва висять на задній стіні нещодавно відремонтованої кімнати. Три великі прапори стоять у підставках на підлозі: триколон Росії, червоножовтий прапор Чувашії та блакитний прапор партії з білим ведмедем. Позаду прапорів висить дошка зі світлинами найвищого керівництва партії. Чомусь світлина Путіна займає там почесне місце, хоча він формально ніколи не був членом партії і хоча прем'єр-міністр Дмитро Медведєв перебрав на себе його роль керівника партії ще навесні 2012 року.

— Так, ця дошка не зовсім актуальна, ми повинні це владнати, — каже Світлана Іванова, привітна жінка близько тридцяти років, яка сидить за письмовим столом.

Причина того, що Путін більше не бажає керувати партією, полягає в тому, що він, як президент, прагне дистанціюватися від партії, яка стає все менш популярною. І, вірогідно,

з тієї ж причини офіс «Єдиної Росії» в Шумерлі бажає мати його на своїй дошці.

Дослідження громадської думки, зроблене недержавною організацією «Левада-Центр» у вересні 2013 року показало, що близько 44 відсотків опитаних згодні з висловлюванням «Єдина Росія» — це партія шахраїв та крадіїв». Цей епітет, який придумав Олексій Навальний у лютому 2011 року, міцно приклеївся до партії. Але Володимир Путін до сьогодні зміг зберегти свою популярність, звинувачуючи в усіх невдачах своїх підлеглих. Це було особливо помітно в 2008-2012 роках, коли Путін був прем'єр-міністром. Показники його підтримки за даними «Левада-Центру» завжди були в межах 65-80 відсотків, тоді як довіра до уряду в кінці періоду його діяльності була явно нижче 50 відсотків.

Дедалі більша зневага до «Єдиної Росії» свідчить також про те, що партія не має власної політики, а лише виконує рішення, прийняті в іншому місці. Так було з того моменту, коли партія була заснована, але в той час, коли показники показували зростання, справи не були такими ж очевидними. Зараз усе більше людей розуміють, що партія, по суті, є організацією можновладців, які бажають зберігти нинішні правила гри та за їх допомогою отримати економічний зиск.

Але чому мешканці Шумерлі відвідують цей партійний офіс? Так, вони приходять, щоб поскаржитися щодо якихось справ, стан яких є неналежним, а ми передаємо їхні скарги далі, — каже Світлана Іванова.

— Але чи дійсно вони отримують допомогу, чи є конкретні приклади того, що ви комусь допомогли? — питаю я.

Світлана Іванова на хвильку замислюється і врешті знаходить приклад.

— Так, одного разу нас відвідала бідна жінка, яка розповіла, що вона ніяк не може завезти на свою земельну ділянку піску, який був потрібен їй для будівництва. Ми змогли влаштувати, щоб їй завезли піску.

Я беру товсту партійну брошуру з назвою «Партійні проекти для нового життєвого рівня!» та виходжу з офісу. Брошура

надрукована на розкішному папері з великою кількістю кольорових світлин. Вона обіцяє додаткові плавальні басейни, дитячі садочки, підтримку сільського господарства і навіть кращі бібліотеки. Я вирішую завітати до дитячої бібліотеки, яка розташована в цьому ж будинку, у будинку культури для дітей.

Перше, що я побачив, увійшовши до бібліотеки, була невеличка табличка на столі біля входу: «Національні проекти сучасності». Біля таблички бібліотекарка поклала книжечку «План Путіна» з великим портретом молодого Путіна на обкладинці. На обкладинці також емблема «Єдиної Росії» — білий ведмідь та короткий опис значення плану Путіна: «План Путіна — це перемога Росії. Він є продовженням змін, які покращують життя. Він є успіхом для кожного громадянина країни».

Беззмістовна партійна програма була видана молодіжною секцією «Єдиної Росії» перед парламентськими виборами 2007 року. Путін, зрозуміло, був першим у бюлетені, і він вів партію до величезних успіхів. У Шумерлі партія Путіна отримала 73 відсотки голосів.

Біля полиці лежить газета з влучною назвою «Советская Чувашия». Це не примірник з радянської епохи, його надрукували лише кілька місяців тому. Але його зміст не набагато відрізняється від того, чого можна було очікувати в 1980-х роках. Головна новина — викладення важливої промови, яку зробив президент Чувашії Михайло Ігнат'єв. Заголовок над вісьмома колонками тексту проголошує: «Працювати для процвітання рідного краю, жити за законом та сумлінням».

Решта бібліотеки справляє таке ж радянське враження — невеличка темна кімната з коричневими полицями, напханими старими, пошарпаними книжками, старі меблі та стара паперова картотека. На комп'ютери немає навіть натяку. Це, безумовно, — не кімната для коміксів, як у гарній московській дитячій бібліотеці.

У залі за дверима бібліотеки відділ патріотичного виховання (так, існує такий) установив агітаційні дошки, на яких

демонструється його діяльність. На дошках світлини дітей в історичній та сучасній уніформі, дітей, які беруть участь у військових навчаннях, які стріляють по мішенях або стоять в караулі біля будинку культури. На одній зі світлин трійко юнаків в гусарській уніформі сидить на краєчку ліжка старої жінки, кітель якої обтяжують десятки медалей. Вочевидь вона один з небагатьох ветеранів Другої світової війни, які ще лишилися живими. Здається, що вона почувається трохи ніяково, бо не звикла до такої уваги. Згідно з написом під дошкою, секція патріотичного виховання також опікується роздачею допомоги родинам, діти яких загинули під час виконання бойових завдань, але такі відвідування не зафіксовані на світлинах. Можливо, комусь здалося, що це б не належним чином підтримувало бойовий дух молодих патріотів, одягнених в уніформу.

РЕНАТ І ГАЛИНА

Минуло п'ять років відтоді, як я вперше зустрів Рената та Галину. Тоді в них була одна дитина, дворічний Андрій. Вони мешкали в маленькій квартирі, яку винаймали у родича, та дуже раділи новому комп'ютеру, який вони придбали в кредит. Зараз Андрію вже сім років, і в нього є маленька сестричка Аня, якій два роки. Родина мешкає у власній просторій трикімнатній квартирі на п'ятому поверсі радянського панельного будинку, збудованого в 1980-х роках. Вони можуть подякувати за це родинній політиці Путіна.

— Ми отримали 600 000 рублів державної допомоги на купівлю квартири, що становило майже половину її вартості. Це була допомога в рамках програми «Молода родина». Ми сподівалися отримати її раніше, але черга була велика. У грудні 2012 року ми отримали гроші. Тоді ми вже мешкали тут, бо домовилися з попереднім власником, що можемо винаймати квартиру, до того як отримаємо допомогу, — пояснює Ренат.

Він кругленький та веселий чоловік, як і минулого разу, коли я зустрів його. Вже тоді ця родина планувала придбання квартири. І так само, як і зараз, тоді Галина пекла млинці.

— Я пам'ятаю це, і хотіла зробити саме так і цього разу, — каже вона. Але трохи забракло часу, і вони не такі ж гарні сьогодні.

— Ви повинні ще раз приїхати, — каже вона.

Ренат заварює чай. Але це не справжній чай, — попереджає він, коли розливає його по філіжанках.

— Це листя порічок з невеликою кількістю м'яти. Нам подобається такий чай, і ми майже не п'ємо чогось іншого.

Андрій та Аня їдять млинці, а потім сідають у високе крісло перед комп'ютером, щоб подивитися мультитки.

— Так, це той самий комп'ютер. Але кредит ми вже давно сплатили, — каже Галина.

Допомога, яку молоді родини можуть отримати для купівлі квартири, може покрити щонайбільше 40 відсотків вартості.

Подружжя, яке звертається за отриманням допомоги, не може бути старшим за 35 років, а квартира може мати максимальну площу 42 квадратних метри. Але з кожною новою дитиною дозволена площа збільшується. Трикімнатна квартира Рената та Галини площею 68 квадратних метрів коштує приблизно 34 000 євро, а державна допомога становить 13 000 євро.

— Це дуже добре. І це не єдина допомога, на яку ми маємо право, тому що додається ще материнський капітал, який становить більш ніж 400 000 рублів. Його ми ще не використали. Ці гроші можна використати для моєї пенсії або для післяшкільної освіти дітей чи для того, щоб придбати більшу квартиру, — пояснює Світлана.

Материнський капітал починають виплачувати після народження другої дитини. Якщо Ренат та Галина заведуть третю дитину, вони матимуть право на додаткову допомогу в розмірі 408 000 рублів, що приблизно дорівнює 8 500 євро. І материнський капітал, і допомога на купівлю першого власного житла молодих родин є частиною родинної політики Путіна, яка має на меті зупинити зменшення чисельності населення. Народжуваність у Росії почала стрімко знижуватися після розвалу Радянського Союзу, і одночасно знизилася середня тривалість життя. Катастрофічна економічна ситуація та невпевненість у майбутньому призвели до того, що багато людей не наважувалися мати дітей. Одночасно у багатьох людей з'явилися проблеми зі здоров'ям, різко збільшилася смертність від алкоголізму. У найгірші роки середня тривалість життя чоловіків в Росії була менша за 58 років, тоді як пенсійний вік складав і надалі складає 60 років.

У Швеції середня тривалість життя зростала більш-менш безупинно з 1860-х років. Вона досягла 60 років для жінок та чоловіків вже наприкінці 1920-х років. Зараз цей показник становить 84 роки для жінок та 80 років для чоловіків.

Із середини 1990-х років, коли російська економіка знову почала потроху відновлюватися, середня тривалість життя трохи зросла, але тільки для того, щоб знову різко знизитися

після дефолту 1998 року, який багатьох зробив безробітними та призвів до того, що заощадження втратили велику частину своєї вартості або зовсім зникли, якщо гроші знаходилися в збанкрутілому банку. Жодних державних гарантій для банківських вкладів в Росії тоді не існувало.

Між 1992 та 2003 роками населення Росії загалом знизилося на 3,5 мільйонів внаслідок зниження народжуваності та ранньої смертності. Також протягом першого десятиріччя XXI сторіччя чисельність населення продовжувала знижуватися, хоча зростання економіки спричинило зменшення еміграції та зростання імміграції з колишніх радянських республік, у першу чергу з Середньої Азії. З 2005 року середня тривалість життя знову починає зростати, хоча й тоді вона складала лише 62 роки для чоловіків та 74 роки для жінок. Після 2010 року також і чисельність населення трохи зросла, хоча й тоді вона була значно меншою, ніж в останні роки існування СРСР.

Хоч би як, багато чого в Росії змінилося на краще, і це, в першу чергу, заслуга Володимира Путіна, — вважає Ренат.

— Зрозуміло, я підтримую Путіна. Звичайно, хтось інший також міг би керувати країною так же добре, як і він, але тоді був би потрібен час на переорієнтацію.

Галина теж такої ж думки.

— Щоб зламати систему та збудувати щось нове, завжди потрібен час. Ми це бачили.

— Саме так. Історія Росії показала, що ламати щось легко. Але зараз ми маємо щось, що стабільно працює. Навіть під час світової економічної кризи кілька років тому всі отримували зарплату. Ми отримали квартиру та все, що нам було потрібно, — каже Ренат.

— Тому зовсім не дивно, що Путін отримав більшість голосів, адже багатьом він подобається, — каже Галина. Вона працює в системі освіти та була системним адміністратором комп'ютерної системи, задіяної під час останніх президентських виборів. Ніхто не фальшував цифри, вони відповідали дійсності, — каже вона.

— Є люди, які розповідають про порушення під час виборів, але я не розумію, як це могло б статися. Ми вводимо показники в комп'ютерну систему, і після цього змінити їх абсолютно неможливо. Я це можу гарантувати, — каже вона.

Коли порушення під час виборів в Росії були викриті, то завжди йшлося про те, що їхні результати були підроблені перед тим, як вони були зареєстровані в комп'ютерній системі. Але виявилось, що навіть без зловживань Володимир Путін отримав понад половину голосів виборців під час останніх президентських виборів у 2012 році.

У Шумерлі, згідно з офіційними даними, 58 відсотків виборців проголосували за Путіна, а в сільській місцевості за межами Шумерлі навіть 68 відсотків. І ці результати можуть повторитися на наступних президентських виборах 2018 року, якщо Путін виставить свою кандидатуру. Принаймні Ренат збирається голосувати за нього ще раз.

— Мені здається, що він міг би добре працювати протягом четвертого термвну перебування на посаді.

Галина каже, що вона в принципі могла б проголосувати за якогось іншого кандидата в 2018 році.

Але тільки, якщо з'явиться кандидат, який дійсно був би кращим за нього. Ті кандидати, яких ми мали під час минулих виборів, були справжнім жахом. Наприклад, Прохоров, який бажав запровадити дванадцятигодинний робочий день та не сплачувати пенсію. За таких кандидатів люди не повинні голосувати.

Дуже багатий підприємець Михайло Прохоров, єдиний більш-менш незалежний кандидат на президентських виборах 2012 року, отримав 4 відсотки голосів в Шумерлі. У Москві він отримав 20 відсотків. Ані дванадцятигодинного робочого дня, ані скасування пенсії не було в його передвиборчій програмі, навіть якщо раніше він пропонував, що ті, хто бажає, повинні мати право працювати до 12 годин на день. Але цього він не міг пояснити за допомогою всеросійських ЗМІ, які перед виборами були заповнені пропагандою Путіна про важливість стабільності та про ризик повернення

до хаосу 90-х років у тому випадку, якщо хтось інший отримує владу.

Ренат розповідає, що він пам'ятає про час після розвалу СРСР.

— Мені було лише десять років, але я все добре пам'ятаю. Моя мати працювала на кузовній фабриці, але не отримувала зарплати. Мій батько був будівельником, але він взагалі не міг знайти роботи, тому що тоді ніхто нічого не будував. Ми вирощували картоплю та з того й жили.

Батьки Галини також працювали на кузовній фабриці.

— Мій батько був водієм. Це була гарна робота. Водії завжди потрібні. Навіть якщо вони не отримують зарплати, вони отримують їжу. Моя мати працювала. Вона не отримувала зарплати, але вона продовжувала працювати на фабриці. Пізніше працівникам почали виплачувати зарплату якимись купонами замість грошей. Ці купони називали «захарчиками», тому що прізвище директора було Захаров. За ці купони можна було отримати їжу, яку фабрика отримувала за бартером. Це було роботою мого батька. На фабриці вантажівки заповнювали стільцями або чимось іншим, а потім його завданням було поїхати кудись та знайти когось, хто був би готовий взяти ці стільці в обмін на макарони.

Завдання, яке мав батько Галини на початку 1990-х років, звучить дивно, але він був аж ніяк не єдиним з подібною роботою. Коли радянська планова економіка припинила своє існування, керівники державних підприємств не знали, що робити. У них не було досвіду роботи в ринковій економіці. Як отримати сировину для виробництва, якщо державний відділ планування більше не надсилає накази усім постачальникам? Що їм робити з випущеною продукцією? І як виплачувати зарплату працівникам, якщо майже немає грошових надходжень, натомість підприємство потопає в боргах за отриману сировину, яка за радянських часів майже нічого не коштувала?

Протягом кількох років велика частина мешканців Росії жила поза грошовою економікою. Якщо люди не отримували

зарплати, то вони не сплачували комірного. Щоб мати їжу, люди вирощували картоплю на своїх ділянках. Люди обмінювалися послугами. Ті, в кого не було іншого виходу, продавали своє майно. Пенсії платили, але вони вже майже нічого не значили, а шалена інфляція з'їдала всі заощадження. Взимку 1992 року, коли ціни на продовольство були «звільнені», на вулицях Москви часто можна було побачити пенсіонерів, які намагалися продати свої найкращі чайні сервізи.

Фабрики робили те ж, що й звичайні люди. Вони не сплачували рахунків, тому що бракувало грошей. Якщо, не зважаючи на проблеми, вдавалося щось виробляти, товари було неможливо продати, тому що ні в кого не було грошей. Натомість здійснювали бартер з іншими підприємствами, щоб отримати те, що було потрібно для виробництва. Але бартер був неефективним та дуже дорогим методом відновлення економіки. Підприємства, які не змогли знайти свою нішу в новій ринковій економіці, стикалися все з більшою кількістю проблем. І коли ситуація в великих містах почала потроху стабілізуватися, працівники кузовної фабрики в Шумерлі більше не сприймали того, що зарплати їм не платили.

Галина розповідає:

— Приблизно протягом двох років фабрика платила своїм працівникам купонами. Врешті-решт люди почали виїжджати звідси до Москви та до інших міст, щоб знайти роботу. Бувало й таке, що батьки лишали дітей у сусідів та виїжджали на заробітки. Це було жахливо. Я тоді працювала в школі та разом із соціальним працівником обходила родини, щоб пересвідчитися, чи мають діти вдома якусь їжу. Ми намагалися зв'язатися з тими батьками, які виїхали на заробітки, щоб переконати їх повернутися та самим опікуватися своїми дітьми, бо в іншому випадку їх можуть позбавити батьківських прав. І багато хто повертався. Приблизно з 2000 року ситуація нарешті почала змінюватися. Зараз такої проблеми взагалі не існує, навіть навпаки, діти стали трохи занадто пешченими.

Ренат бажає розповісти про стан справ у 90-х роках, коли його батько-будівельник не міг знайти собі роботи.

— Наприклад, колишні власники цієї квартири також працювали на кузовній фабриці. Мені здається, що вона працювала керівником відділу реалізації. Він теж працював на фабриці, але чим займався, я не пам'ятаю. У 90-х роках вони «капітулювали» та поїхали шукати роботу далеко на північ, до Нового Уренгоя, де «Газпром» займався видобуванням газу. Зараз вони купили квартиру там, тому й продали цю. Цей будинок був останнім, який кузовна фабрика збудувала для своїх працівників. Він був зданий в експлуатацію в 1983 році. Після того минуло багато часу, протягом якого більше нічого не було збудовано. А подивіться, що відбувається зараз! Зводяться нові будинки. Куди б ви не поглянули, всюди зносять старі будинки, а ті, хто мешкав у них, отримують нові квартири.

Але життя все ж таки не зовсім бездоганне, навіть під час правління Путіна.

— Зрозуміло, що в Росії ми такі: скільки б ми не мали, ми все одно бажаємо мати більше. Існує біда в Росії, зарадити якій не в змозі навіть Володимир Володимирович Путін. Йдеться про житлово-експлуатаційні управління. У нас немає гарячої води, хоча ми сплачуємо всі рахунки. Ці житлово-експлуатаційні управління збирають з мешканців гроші, але куди вони надходять, ніхто не знає. Тому керівництво газопостачальної фірми незадоволене, а ми не маємо гарячої води.

ЖІНКА З НОВОЮ КВАРТИРОЮ

Ренат все-таки трохи перебільшує. Нові будинки зводяться не на кожному розі в Шумерлі. Стоять гарні, нещодавно зведені п'ятиповерхові будинки на вулиці Карла Маркса, навскоси проти панельного будинку радянських часів, стіну якого прикрашає напис «Капіталізм — це лайно». На вулиці Горького на краю міста зараз відбувається будівництво. Тут також зводять п'ятиповерхові будинки з червоної та білої цегли, з навскісним дахом з блакитної бляхи. Цеглоподібні великі будинки радянського зразка з пласкими дахами більше не популярні.

П'ятиповерхові будинки — це суміш ринкової економіки та муніципального або соціального житла, як його зараз називають у Росії. Квартири окремих під'їздів будуються для вільного продажу, тоді як інші квартири призначені для мешканців знесених старезних двоповерхових дерев'яних будинків. Квартири для продажу більші, мають автономне опалення, про що свідчать димарі на даху. Таке вирішення проблеми стало популярним у багатьох містах Росії, тому що автономне опалення робить мешканців незалежними від чийогось рішення про початок опалювального сезону восени. Коли комусь здається, що в квартирі надто холодно, достатньо просто повернути кран. Крім того, в таких квартирах завжди є гаряча вода незалежно від того, як часто газопостачальна компанія свариться з міськвиконкомом чи житлово-експлуатаційним управлінням. Такий розвиток є ознакою того, наскільки мало росіяни взагалі довіряють організованому суспільству. І складно сказати, що вони взагалі не мають рації. Точно так же багато росіян взагалі не цікавляться політикою — вони просто не вірять, що будь-який політик дійсно цікавиться чимось, окрім себе самого.

Але це не стосується Євгенії Башуркіної. Вона дуже рада, бо врешті-решт отримала квартиру в одній з нещодавно зведених п'ятиповерхівок з блакитним бляшаним дахом. Квартира без автономного опалення, але це вже неважливо.

— Я вже втратила надію, я вже не вірила, що отримаю нову квартиру. Той старий будинок, у якому я мешкала, був тимчасовим житлом, як мені казали. Але ми прожили там 20 років. Це був геть старий дерев'яний будинок з мишами та іншими «вигодами». Нарешті було вирішено його знести. Зараз ми отримали нову квартиру. Мені дуже подобається цей будинок, це велике щастя. Але ми його заслужили, бо ми ж відпрацювали сорок років.

Євгенія — активна жінка у віці приблизно 65 років з круглим обличчям та коротким сивим волоссям. Вона багато розмовляє і, здається, готова в будь-який момент підскочити й побігти кудись. Зараз вона збирається їхати на дачу для збирання осіннього врожаю. Як і більшість мешканців Шумерлі, вона також відпрацювала більшу частину свого життя на кузовній фабриці. Про свою нову квартиру вона розповідає без упину.

— Тільки в останні роки почали будувати житло. Багато людей отримали або купили квартири. Завдяки цьому будівництву з'явилося багато робочих місць. У 90-х роках тут взагалі нічого не будували. Минуло десять чи п'ятнадцять років, протягом яких не було будівництва. Нарешті влада, здається, вирішила, що соромно нас залишати в тій сторічній халабуді. Стеля провалилася, підлога прогнила, туалет не працював. Але якщо щось було не в порядку, то ремонтники швидко приїздили та лагодили, це я повинна визнати. Зараз в уряді більше грошей, отже, він вирішив збудувати новий будинок.

Протягом 25 років Євгенія працювала паяльницею на кузовній фабриці. Вона каже, що це була гарна робота.

Ми займалися виробництвом військової продукції й отримували за роботу майже 300 рублів. У ті часи навіть для чоловіків це були гарні гроші, а ми ж усі були жінками. Крім того, ми мали різні пільги, тому що ця робота вважалася шкідливою для здоров'я. Додатково ми отримували і молоко, і безкоштовний сніданок, і 24-денну відпустку замість 18-денної, як у всіх інших.

Її чоловік також працював водієм на кузовній фабриці.

— Він постійно був у роз'їздах, привозив усе, що було потрібно фабриці. Тоді він міг придбати щось і для нас — харчові продукти та інші речі він привозив додому.

Протягом перших років після розвалу СРСР їхня родина непогано викручувалася за допомогою того, що чоловік Євгенії міг отримати за бартером під час службових відряджень. Але потім ситуація ставала все гіршою.

— Спочатку припинили виплачувати пенсію або виплачували її з великою затримкою. Це було в 1992 році. Моїй бабусі було 82 роки, і вона не отримувала пенсії. Тоді ми всі жили разом і якось викручувалися. З 1994 року ситуація на фабриці стала безнадійною, нам більше не платили зарплати. Якщо я не помиляюся, булка хліба тоді коштувала 200 рублів. Тому я покинула роботу на кузовній фабриці та почала працювати швачкою на меблевій фабриці, де виробляли дивани та крісла. Але хто купуватиме дивани, коли в людей бракувало грошей на хліб?

Тоді так було. Зараз Євгенія вже на пенсії. Її чоловік працює охоронником на пункті прийому металу, і їхній родині не бракує грошей.

— Коли ми отримали квартиру, ми придбали дачу, тому що хотіли мати сад. Ще ми купили другу машину, недорого китайську, щоб їздити на дачу або деінде для збирання ягід, абощо. І для цього ми не брали кредит, бо у нас було достатньо заощаджень. Єдине, що ми придбали у кредит, був комп'ютер. У нас багато роботи, наша онука живе в нас та тут же навчається в школі. Моя дочка не має власної квартири в Чебоксарах, тому вона винаймає житло. Адже в таких умовах дівчинка не може жити.

Чебоксари — це столиця Чувашії. Щоб дістатися цього міста з Шумерлі, потрібно їхати три години автобусом. Там багато роботи, але квартири коштують набагато більше. Досить часто батьки залишають своїх дітей у Шумерлі, коли вирушають на заробітки до іншого міста. Але Євгенії подоба-

ється піклуватися про онуку. Їй також подобається, що Путін піклується про країну.

Це ж зрозуміло. Бо коней на переправі не міняють. Чи є хтось кращий за нього? Життя, напевне, не покращилося б, якби ми поміняли його на когось іншого. З цього приводу нам не підвищили б зарплату чи пенсію, усе залишилось би, як і зараз. І зараз немає безробіття, усі можуть знайти роботу, у цьому я впевнена. Економіка зростає. Але як раніше, коли хліб коштував десять копійок, уже ніколи не буде.

Ось воно знову повернулося, добре радянське минуле, яке, здавалося ніколи не повернеться. Так-так, якщо хтось бажав придбати ковбасу, то по неї потрібно було їхати до Москви нічним потягом. Принаймні квитки на потяг були недорогими.

— Про золоту епоху мріє багато хто, — каже Володимир Гельман, коли я зателефонував до нього.

— Багато хто вважає, що в Радянському Союзі здебільшого було гарне суспільство. Були певні недоліки, які призвели до розвалу. Старі, маразматичні керівники країни, які приймали хибні рішення. Але здебільшого було добре, — кажуть люди. Цілком очікувано, що багато людей думають так. І не тільки в Росії існує ця ідея про колишню золоту епоху, про часи, коли суспільство було простішим і все було кращим. Бо всі ми маємо якісь моменти у своєму дитинстві, які є дорогими для нас та які ми полюбляємо згадувати. Але бувають і менш приємні випадки, про які люди не бажають згадувати — і не роблять цього. Це ж цілком нормально, так працює людська психіка.

Також цілком природно, що більшість людей не цікавиться політикою та ігнорує вибори, — вважає Володимир Гельман.

— Люди ж бо знають, що результати виборів не впливають на їхнє життя. Якщо подивитися на кінець 80-х та початок

90-х років, ми побачимо, що існувала велика зацікавленість політикою. Але з часом на виборах ставало все менше конкуренції. Який сенс був брати участь у виборах, якщо їхній результат відомий заздалегідь та якщо ви знаєте, що він ніяк не вплине на ваше життя?

Євгенія в Шумерлі зараз більш-менш задоволена своїм життям. Вона вважає, що Росія розвивається в потрібному напрямку. Так вважали 40% респондентів під час вивчення громадської думки, зробленого недержавною дослідницькою організацією «Левада-Центр» у вересні 2013 року. Але протягом останніх років економічне зростання Росії практично припинилося, зростання зарплати в державному секторі в багатьох місцях здійснювалося за рахунок звільнення працівників. Прем'єр-міністр Дмитро Медведєв почав говорити про те, що економічну структуру країни потрібно змінювати, і тому всі повинні бути готовими найближчими роками поміняти своє місце роботи, свій фах і навіть своє місце проживання.

Економічний розвиток хвилює багатьох, і в тому ж таки вивченні громадської думки «Левада-Центром» 44% респондентів сказали, що країна розвивається зовсім у неправильному напрямку, а її теперішній курс заведе її до глухого кута. Однак 64% людей стверджують, що вони підтримують Володимира Путіна.

Як це можливо, дивуюсь я — якщо половина росіян вважає, що країна має хибний напрямок розвитку, який заведе її до глухого кута, а дві третини, однак, підтримують президента Путіна, який визначає напрямок розвитку країни вже протягом тринадцяти років?

Уявіть собі, що ви працюєте на підприємстві, яке потрапило до складної економічної ситуації, і ви побоюєтеся, що ваша зарплата незабаром буде різко зменшена. Якщо у вас немає ніякого шансу знайти роботу на іншому підприємстві, у вас немає вибору, ви повинні довіряти своєму керівнику.

Однак Росія — це не підприємство. У будь-якому випадку можна подивитися, чи не можна десь знайти іншого керівника, який є набагато компетентнішим, ніж теперішній?

Де ж його взяти, нового керівника? Багато росіян вже мають гіркий досвід стосовно зміни керівництва. Багато хто голосував за Єльцина, однак під час його правління їхнє життя не покращилося, навіть навпаки. Природно, що цей гіркий досвід призвів до того, що громадяни взагалі негативно ставляться до всіх думок про зміну влади.

Але повернімося до Євгенії з Шумерлі. Вона вважає, що було б добре, якби Путін лишився президентом ще й після 2018 року.

— Якщо хтось інший опиниться на його місці, тоді невідомо, що станеться, бо кожен новий керівник бажає все робити на власний розсуд. Ми звикли до нього, то ж нехай так і буде.

Я запитую, чи не думали вони так само про Єльцина в 90-роках, але цього Євгенія не може згадати.

— Чесно кажучи, я не пам'ятаю, чи сильно ми переймалися політикою. Бо політика не є чимось, на чому ми добре розуміємось. Нас не чіпають — і це вже добре. Але більшість з тих, кого я знаю, підтримує Путіна. Я не знаю нікого, хто був би проти нього. Але про ці справи ми не часто розмовляємо, бо у нас є багато інших тем для обговорення. Багато часу ми проводимо на дачі або на збиранні ягід. Новини з телевізора нас не стосуються. Іноді я дивлюся його, коли займаюся плетінням, бо тоді я змушена сидіти на одному місці. Чи розповідають нам правду? Я все ж таки вірю в це.

ВІД'ІЗД ІЗ ШУМЕРЛІ

Борис Єльцин сам обрав свого наступника — Володимира Путіна. Однак Путін сприймається не як політичний наступник Єльцина, а як новий капітан, який скерував корабель у потрібному напрямку. Багато росіян вбачають прямий зв'язок між політичною монополією влади Путіна та економічними досягненнями в ХХІ сторіччі, навіть якщо вони розуміють, що Путін отримав сильну підтримку у вигляді високих цін на нафту. Одночасно більшість росіян підозрює, що велика частина «нафтових» грошей по-шахрайськи привласнюється та витрачається для розкішного життя владної еліти. Але як і Даїм Губайдулін з московського району Бескудніково, багато хто готовий прийняти цей факт та змиритися з деякими втратами, вважаючи загальний напрямок розвитку правильним та зважаючи на те, що життя людей потроху покращується.

На думку Володимира Гельмана, у Путіна є два козири в боротьбі за отримання монополії на політичну, а, відповідно, і економічну владу в країні.

По-перше, він отримав сильну підтримку електорату на президентських виборах у 2000 році. Те, що Єльцин був переобраний на виборах 1996 року, було результатом напруженої роботи суперницьких груп еліт, які на певний час вирішили об'єднатися, щоб усунути небезпеку з боку комуністів. Виборці проголосували за Єльцина не тому, що їм подобалася його політика, вони проголосували проти комуністів. Але під час президентських виборів 2000 року виборці активно голосували за Путіна, молодого енергійного керівника, який вже продемонстрував свою рішучість, ввівши війська до повсталого Чечні.

Ця демократична легітимність була важливим інструментом у руках Путіна, коли він продовжував роботу Єльцина, знищуючи сутність нерозвинених демократичних інститутів Росії.

По-друге, Путіну допомогло економічне зростання, яке прийшло на зміну довготривалому спаду 90-х років та дефолту 1998 року.

Ці два тузи Путін використав досить зважено і навіть дещо неочікувано. З-поміж батога та пряника він в першу чергу використав пряник. А «пряників» він мав вдосталь, тому що недовзі сам керував грошовими потоками від експорту нафти та газу. Адже ціни на нафту й надалі зростали до кризи 2008 року.

Путін просто купував лояльність еліти в Москві та в більш віддалених, раніше непокірних регіонах, пропонуючи доступ до краплин з величезних грошових потоків. Ця система давала лояльній Путіну еліті на всіх рівнях великі можливості для збагачення, поки вона буде перебувати в межах встановлених неписаних правил.

Наочним прикладом є Чечня, де президент республіки Рамзан Кадіров за демонстративну лояльність особисто Путіну та вищому керівництву в Москві отримав натовість доступ до майже невичерпних ресурсів для відновлення Грозного та для власного споживання. Один тільки його наручний годинник спеціальної золотої моделі розкішної швейцарської марки «Bovet Fleurier» коштує 200 000 євро. Коли Рамзан Кадіров святкував свій 35-й день народження, весь центр відбудованого Грозного був перетворений на суцільний бенкетний зал, де провідні російські зірки шоу-бізнесу та такі щедро оплачені західні гості, як Жан-Клод Ван Дамм та Ванесса Мей, брали участь у шоу на честь іменинника. Тільки гонорар Ванесси Мей, за чутками, склав понад 300 000 євро.

Коли Кадірова спитали, звідки в нього стільки грошей, він тільки розсміявся та відповів:

— Аллах дає. Я не знаю, звідки вони беруться, але звідкись вони надходять.

Ця ж система дає можливість легко покарати тих членів еліти, яких вважають нелояльними: будь-хто та будь-коли може бути звинувачений у корупції, звільнений з посади та позбавлений своїх багатств. Типовим прикладом цього є багаторічний мер Москви Юрій Лужков та міністр оборони Анатолій Сердюков, які були публічно звинувачені в корупції та звільнені з посад.

Корупція завжди була великою проблемою в Росії і за царських часів, і за часів СРСР. Але тільки за часів Путіна вона стала наріжним каменем усієї політичної системи.

У повсякденному житті зараз, можливо, навіть менше людей стикається з цією проблемою, ніж в 90-ті роки, коли все мало свою ціну. Порядок та дисципліна, запроваджені Путіним, означають, що бюрократи найнижчого рівня ризикують отримати суворе покарання, якщо виявиться, що вони взяли хабара. Однак ця зміна є дуже незначною. Росія й надалі перебуває на 133-му місці з-понад 174 країн за індексом корумпованості організації «Transparency International». Данія перебуває на першому місці з найнижчим рівнем корупції, а Сомалі посідає останнє місце.

Багатьох росіян корупція обурює. Але часто вони вважають, що давання хабара є хитрим засобом обійти бюрократичну систему та не є частиною цієї системи.

Однією з тих, хто повинен був сплатити хабара, була 24-річна Світлана, яку я випадково зустрів у Шумерлі.

Вона розповідає, що її син буквально в останній момент отримав місце в дитячому садочку.

— Зараз йому три з половиною роки. Ми повинні були чекати півтора року, щоб отримати місце. Дитячих садочків будують багато, але місць у них не вистачає.

Я запитую, скільки коштує місце в дитячому садочку.

— Ви маєте на увазі розмір хабара? Так склалося, що врешті-решт я була змушена дати хабара, — каже вона. Якби я цього не зробила, то інші випередили б мене в цій черзі.

Схожі розповіді я чув і від інших батьків маленьких дітей. Для наполовину шведської родини з Москви, з якою я був знайомий, довга черга за місцями до дитячого садочка, яку всі обходили за допомогою хабара, стала останньою краплею, яка змусила їх перебратися до Швеції. Але інші сприймають корупцію лише як невеличку незручність. Світлана, здається, не дуже переймається всім цим. Вона більше схильна розповідати про свою першу закордонну подорож до сонячного Єгипту, звідки вона щойно повернулася.

Політикою вона не цікавиться, а новини по телевізору вона майже не дивиться.

Я питаю її, чи є щось, чого вона бажала б від влади? Вона на хвильку замислюється, а потім каже те ж саме, що й більшість інших:

— Стабільності. Упевненості в майбутньому, охорони здоров'я.

Однак вона голосувала за правого кандидата Прохорова на останніх президентських виборів, лише заради змін.

— Я знаю також декого, хто голосував за кандидатів від комуністів. Я вважаю, що принаймні половина з моїх знайомих голосувала за Путіна, і так голосувала також і моя мама. Вони ж бо знають, ким він є та що від нього можна чекати. Бо вони побоюються, що в іншому випадку може ж стати гірше.

Невеличкий ресторанчик поряд із залізничною станцією стрясається кожного разу, коли по рейках проходить товарний потяг. Небагато потягів зупиняється тут. Потяги з Москви прямують до Казані в Татарстані, деякі — до Транссибірської магістралі та Владивостока. Шумерля — це лише маленьке містечко невідомо де — точно так же, як і більшість міст в Росії.

Ми святкуємо день народження друга. На столі велика кількість наїдків, як завжди в Росії. Але молодше покоління, на щастя, позбувається звички змушувати гостей об'їдатися. У кутку невеличкої кімнати на другому поверсі я побачив маленьку прозору наліпку з православним хрестом. Також і це приміщення було освячене представниками церкви.

Мої сусіди по столу Олексій та Ґульназ, як і Світлана, щойно повернулися з подорожі до Туреччини. Вони їздять туди вже другий рік поспіль. Минулого року в них була звичайна туристична подорож, а цьогоріч вони жили в родички, яка виїшла заміж за турка та переїхала до Туреччини.

Олексій працює на залізниці, а його дружина Г'юльназ працює секретаркою в приватній компанії. У порівнянні зі столичними зарплатами їхні прибутки не вражають, але в Шумерлі вони належать до відносно забезпеченого середнього класу. У них достатньо грошей, щоб проводити свою відпустку за кордоном. І таких людей немало.

— Там багато росіян. Навіть у маленьких турецьких містечках на узбережжі Середземного моря ресторани мають вивіски російською, — розповідає Олексій.

За радянських часів закордонні подорожі були привілеєм вузького кола людей, прискіпливо відібраних ідеальних громадян. Зараз будь-хто може отримати закордонний паспорт, а Туреччина не вимагає віз від російських туристів. І зараз лише 20% росіян колись подорожували за кордон. Ще менша кількість їх володіє іноземними мовами. Але кордони відкриті, і це дає відчуття свободи, про яку можна було лише мріяти за часів існування СРСР. Молоде покоління заледве може собі уявити, що хтось міг обмежувати їхнє право на вільний виїзд з країни. Часи змінюються.

Автобусний квиток коштує 283 рублі, що дорівнює приблизно 6 євро. Я їду далі до столиці Чувашії. Чебоксари — жваве промислове місто з дедалі більшою кількістю населення біля водної артерії Росії — річки Волги — найдовшої річки в Європі. У Росії Чебоксари вважаються середнім за розміром містом, всього з 500 000 мешканців. Точно як і в Шумерлі, більш ніж половина його мешканців на останніх президентських виборах проголосувала за Путіна. Вічний кандидат комуністів, Геннадій Зюганов, зайняв друге місце з показником трохи більше ніж 20% голосів. Різниця з Шумерлею полягала в тому, що «протестних» голосів було дещо більше. Згідно з офіційною статистикою, кандидат, який найменше залежав від Кремля, Михайло Прохоров, отримав понад 9% голосів у

центральної частині Чебоксар у порівнянні з 5% в Шумерлі та 3% в сільській місцевості.

Автобус до Чебоксар — сучасний гарний мікроавтобус марки «Volkswagen». Водій — допитливий, говіркий чоловік приблизно 60 років з 2-3 золотими зубами. Його звали Юрієм, і він власник мікроавтобуса. Коли він дізнається, що я приїхав зі Швеції, то пропонує мені місце спереду поряд з собою. Бо там кращий вид, — пояснює він.

У дороги вигляд, майже як у віддалених районах Швеції. Двосмугова асфальтована дорога майже без узбіччя. На відміну від більшості водіїв, з якими мені доводилося подорожувати по Росії, Юрій їде спокійно та безпечно, здебільшого дотримуючись обмеження швидкості. На передньому склі, позаду дзеркала, він причепив автореєстратор, який фільмує дорогу. Так робить багато водіїв у Росії. Якщо трапиться автомобільна пригода, або якщо автомобіль зупинить поліція, запис можна використати як доказ, що водій не порушував правил. Це приблизно як з автономним опаленням у нових будинках Шумерлі: люди не дуже довіряють організованому суспільству, довіряючи лише собі.

— Це мій власний мікроавтобус, і я не бажаю розбити його, тому я ніколи не їду швидше за 100 кілометрів на годину. Ця дорога, здається, в порядку, але це не справжнє шосе, не таке, як з Чебоксар до Казані. А які дороги в Швеції?

У північній Швеції вони майже такі, як і ця, але в більш населених частинах країни вони ширші, — кажу я і питаю, чи побував він в інших регіонах Росії.

— Так, я побував майже всюди, але не дуже далеко на північ. На півдні все інакше, ніж тут, там не потрібно багато працювати. Там все росте саме по собі, а якщо хтось мешкає в якомусь курортному місці біля моря, то вони просто влітку здають житло туристам, а потім можуть добре жити протягом решти року.

Юрій працює водієм усе своє життя. За радянських часів він був найманим працівником на державному підприємстві, а останніми роками працює як незалежний підприємець.

— За радянських часів автомобілі були погані, тоді я навіть мріяти не міг про те, що колись буду їздити на такому гарному

автомобілі «Volkswagen» і не тільки як водій, а як власник. Це було важко навіть уявити. Зараз можна заробити. Я у Сочі працював на будівництві олімпійських споруд протягом півтора року. Туди прибула величезна кількість будівельників зі всієї країни, і я возив їх до різних будівель. За це добре платили.

Але нелегко перейти від соціалізму до капіталізму, насправді лише молодь по-справжньому здатна на це, — каже Юрій згодом.

— Якби я був молодшим, я, звісно ж, не тільки б працював водієм, а й вигадав би якусь нову бізнес-ідею. Мій син — підприємець, він знає, як це працює. Зараз люди живуть добре, можна взяти кредит, купити автівку або трактор, заробити грошей, а потім повернути кредит. Такі справи молодь розуміє. Для нас, старшого покоління, це важко спочатку. За радянських часів люди звикли отримувати все безкоштовно.

Перші роки 90-х були найважчими для всіх, навіть для тих, хто зміг заробити грошей, — каже Юрій.

— Було небезпечно. Якщо хтось заробляв гроші, одразу з'являлася мафія. Багатьох людей убивали через гроші всюди по Росії. Це відбувалося також і в Чебоксарах. Зараз у цьому аспекті спокійніше.

Але чия ж заслуга в тому, що люди зараз живуть краще, — питаю. Я очікую, що Юрій почне розповідати про Путіна та стабільність як і більшість інших, але у нього ширший погляд на все це.

— Важко сказати... У будь-якому випадку це не заслуга народу, це зрозуміло, тому що не народ хотів мати капіталізм. Горбачов був тим, хто почав говорити про демократію та гласність. Але він також не бажав капіталізму. Відбувся путч, стрілянина в Москві, а потім все пішло інакше. Спочатку приїхали іноземці, які відкрили підприємства, тому що ми не знали, як це робиться. Ми не дуже розуміємо, як функціонують ці капіталістичні справи, але люди почуваються добре. Ну, не всі, адже ви самі бачите, що лани тут необроблені. Колгоспи розвалилися, великі проблеми з обробкою землі. Але більшість почувається краще, ніж раніше, це ж ясно.

І жодного слова про Путіна.

ВІДВІДАННЯ ДИТЯЧОГО САДКА

Найзавзятіших прихильників Володимира Путіна можна знайти серед жінок середнього віку, що працюють у державному секторі за межами великих міст. Таких, як Ірина Романова в дитячому садку «Здоровейка», у південній частині Чебоксар, столиці Чувашії.

Дитячий садок — це бетонна коробка радянської епохи, і на вході мене зустрічають троє чоловіків з пильним поглядом у костюмах з краваткою — це глава Чуваської республіки, мер Чебоксар, а поміж ними, звичайно ж, президент всієї Росії, Володимир Путін. Світлини застигли на щиті з написом «Моя батьківщина» в холі дитячого садка.

Ірина працює тут з 1990-х років, і вона з гордістю показує світлі кімнати, пофарбовані та оформлені у веселих світлих тонах. В одній кімнаті діти віком близько п'яти років сидять за зеленими квадратними столами і малюють. Крізь великі вікна можна побачити зелений двір позаду бетонної коробки. На коротшій стіні намальоване усміхнене сонце, дві великі хмари, чотири кольорові пташки та зелений пагорб із невеличким селом та величезною жовтогарячою короною. Уздовж стіни стоять полиці з іграшками. У сусідній кімнаті стоять у ряд ліжечка з рівно складеними подушками і ковдрами. Скрізь панує блискуча чистота і порядок.

Ірина відразу ж пропонує каву і шоколадний торт у кабінеті з довгим столом для нарад.

— У нас зараз немає їдальні, нам довелося зробити ще одну секцію для дітей, бо їх стало дуже багато. Тепер вони повинні їсти у своїх секціях, — каже Ірина.

У 1990-х роках багато дитячих садків були закриті, бо тоді народжувалося дуже мало дітей. Зараз маємо протилежну проблему.

— Тоді я спочатку працювала вчителем музики у початковій школі, але потім я змінила роботу. Тут я стала працювати у 1998 році. Тоді не було багато дітей, в одній з груп було лише семеро дітей. Зараз їх по 22 в усіх групах, і потрібно

довго стояти в черзі, щоб отримати місце. Тому відкривають нові, великі дитячі садки, на три поверхи, вони величезні у порівнянні з нашим.

А незабаром Ірина заводить уже відому мелодію.

— Ситуація стала стабільнішою. Я пам'ятаю, коли я працювала у школі, то довгий час нам не платили зарплати. Зараз я майже не розумію, як ми викручувалися в той час. Тоді багато вчителів і навіть лікарів кидали свою роботу і починали займатися комерцією, вони вирушали до Польщі, купували там одяг або продукти, а потім продавали їх тут. Деякий час у нас була майже бартерна економіка, я знаю таких, хто отримував свою зарплату у вигляді консервованих фруктів. Це були просто жажливі часи.

Але Ірина не хотіла залишати свою роботу, працювати з дітьми — це найприємніша робота, яку вона любить виконувати, — розповідає вона. Їй найбільше подобаються танці та ритмічні ігри, і вона дуже радіє, коли діти з її групи переходять до музичної школи. Незабаром після того, як вона почала працювати у дитячому садку, тенденція змінилася.

— Це сталося близько 2000 року. Зросла кількість дітей, бо насправді, як я вже сказала, життя стало стабільнішим. Зарплату знову почали виплачувати регулярно, і вона поступово підвищувалася. У цьому році ми отримували зарплату, гадаю, вже чотири рази, і тепер ми маємо кращі зарплати у порівнянні з тими, що були раніше. Тоді ми в основному працювали за ідею. Звичайно, що людям потрібно щось їсти, та ми не голодували, ми отримували стільки грошей, що мусили викручуватись. Але зараз ми можемо навіть виїжджати за кордон на час відпустки. За радянських часів це було немислимо.

Але чому життя знову стала кращим? Ірина на мить замислюється, перш ніж відповісти. І вона знову використовує те ж саме слово: стабільність.

— Заводи знову працюють, економіка стабілізувалася. Все просто здається більш безпечним, і у людей є відчуття, що життя стає все кращим і кращим. Досить лише зробити

порівняння. Я пам'ятаю, як було, коли я ходила до школи, коли тоді заходили у крамницю, то пропозиції харчів та одягу були вкрай обмеженими. Якщо ви тепер зайдете у крамницю, то знайдете там усе, і у великій кількості. Я вважаю, що це заслуга Путіна, який відкрив шлях для малого бізнесу. Це дуже добре для економіки, це здорова конкуренція, ширша пропозиція. І він дає власникам малого бізнесу різні переваги, існують державні субсидії та центри для нових підприємців і багато чого подібного.

Як і багато інших, Ірина визнає заслуги Путіна у всіх добрих змінах, що сталися в Росії після розпаду Радянського Союзу, а до її історії про горбачовську перебудову та про десятиліття Єльцина при владі вплітається період безладу, який закінчився на рубежі століть, коли Путін прийшов до влади. Хоча насправді ринкова економіка та вільний ринок в Росії були запроваджені Єльциним, і вже в середині 1990-х років у Росії можна було купити все тим, у кого були гроші. Вона робить правильний висновок, що податкові реформи, запроваджені Володимиром Путіним у перші роки на посаді президента, дозволили підприємцям отримувати чесні доходи, не обманюючи державу несплатою податків та не виплачуючи зарплату в конвертах. І за останні роки працівники державного сектору дійсно отримали вищий рівень життя.

— Ми отримуємо зарплату вдвічі більшу, ніж рік тому, це серйозне зростання. Так що тепер ми насправді відчуваємо, що все йде у правильному напрямку.

Згідно з офіційними статистичними даними, економічне зростання в Росії в даний час майже зупинилося, і в багатьох місцях обіцянки Путіна про підвищення зарплати в державному секторі фінансуються шляхом зменшення чисельності персоналу. Але установа, де працює Ірина, від цього не постраждала.

— Та ні, зовсім ні, у нас не було ніяких скорочень. Ми недавно отримали підвищену заплату, і це приємно. Крім того, з початку нового року ми будемо отримувати ще більше, про це ми недавно дізналися на інформаційній нараді, бо

з нового року ми будемо отримувати фінансування з федерального бюджету. Це частина національної програми, вона має на меті забезпечити вищий рівень життя для освіченого середнього класу. Потрібно, щоб отримували зарплату відповідно до освіти.

Усього лише два-три роки тому вихователька дитячого садка з вищою освітою заробляла близько 8 000 рублів (160 євро) на місяць. Тепер її зарплата становить 18 000 рублів (360 євро). Податок на прибуток становить для всіх 13 відсотків, незалежно від того, скільки вони заробляють.

— Зміни величезні, ми насправді їх помічаємо! А оскільки багато хто вже досягнув пенсійного віку, існує додаткова програма, щоб заохочувати молодь працювати педагогами, і вони відразу отримують додаткових 50 відсотків до основної зарплати.

Збільшення фінансування на придбання іграшок та розвивальних ігор — це хороша справа, — каже Ірина, коли я запитую, чи могло б що-небудь поліпшити керівництво Чувашії. Та вона додає, що розвиток йде добре, і всі співпрацюють заради прогресу, як у Чувашії, так і в уряді всієї Росії.

— Немає жодних протестів, і це ми можемо бачити у своєму власному житті. У нас ніхто не страйкує, бо тут постійно підвищується зарплата, то чому ж нам страйкувати? Усе добре.

Коли все насправді так добре, то, можливо, Путін має стати кандидатом на переобрання у 2018 році, — пропоную я. Так, це буде хороша ідея, — каже Ірина, і перераховує все позитивне про Путіна.

— Адже він зараз у розквіті своїх сил. Для людини шістдесят років — це час творіння, і тільки він насправді знає, яку політичну лінію йому треба проводити. Особисто я вважаю, що для нової людини потрібно дуже багато часу, щоб стати такою ж посвяченою. І у Путіна є авторитет. Він здатний пролити світло на будь-яку проблему коротко і по суті. Він має дуже хорошу і швидку здібність реагувати. Він добре орієнтується в міжнародній ситуації, політичних подіях у світі та в

Росії. Він дуже мобільний, якщо десь щось трапляється, він сам негайно їде туди. Коли тонує підводний човен, він відразу збирається занурюватися під воду, коли щось трапилося на Далекому Сході, не треба довго чекати, поки він буде там...

Принаймні коли йдеться про підводні човни, то Ірина має відносно вибіркову пам'ять. Коли атомний підводний човен затонув у серпні 2000 року, президент Путін у той час відпочивав у Сочі. Російський флот вичікував кілька днів, перш ніж він був повністю проінформований про те, що там відбулося щось надзвичайне. Після цього почали поширюватися різні брехливі повідомлення про те, що нібито було негайно розпочато рятувальні роботи, що рятувальники мають контакт з екіпажем, повітря і вода подаються від поверхні до підводного човна. Норвезьку пропозицію про допомогу було відкинуто. Тільки через п'ять днів після аварії Путін перервав свою відпустку, щоб зустрітися з родичами 118-х загиблих членів екіпажу підводного човна.

Аварія з підводним човном «Курськ» стала найбільшою з публічних катастроф Володимира Путіна за весь час, оскільки некомпетентність влади було виявлено під час загальнонаціональної телевізійної трансляції двох основних каналів, які ще не були безпосередньо підпорядковані адміністрації президента. Тележурналіст Сергій Доренко не шкодував різких слів у своїй популярній програмі новин на каналі ОРТ. Він, між іншим, заявив, що сам Володимир Путін є головним винуватцем трагедії. Це стало його останньою програмою, на тому ж тижні його було звільнено з роботи. Незабаром олігарх Борис Березовський був змушений продати свої акції в ОРТ та емігрувати. Кілька місяців потому було здійснено державне захоплення телеканалу НТВ, і відтоді Володимира Путіна ніколи не критикували на великих національних телеканалах Росії.

Натомість зараз російські телевізійні новини складаються тільки з того, що перерахувала нам Ірина: ось Володимир Путін відчитує міністрів, які не здатні поліпшити життя простих людей, а ось він гасить лісові пожежі за штурвалом

величезного літака, а ось він занурюється під воду у Фінській затоці в мініатюрному підводному човні. Або, можливо, президент, що полюбляє спорт, їде на спортивних санях, щоб пересвідчитися, що нова олімпійська санна траса у Сочі дійсно найкраща в світі. Добре поінформований, критичний та політично активний середній клас в Москві, можливо, сміється або вимикає телевізор, але, очевидно, повідомлення також досягає своєї цільової групи. Принаймні Ірина повністю зачарована президентом.

— Як вам сказати... Я цілком довіряю йому, от і все. Я поважаю людей, що не п'ють, не палять, займаються спортом та розвивають себе. Він людина з широкими знаннями, він любить класичну музику, він відвідує прем'єри у Большому театрі. Він — шанований лідер. І ми підтримуємо його політику.

Абсолютна більшість росіян підтримує Путіна, у цьому Ірина абсолютно переконана. Адже ніхто не примушує голосувати за нього, — пояснює вона. А Путін як лікар, який бере на себе велику відповідальність.

— Коли він зайняв президентський пост, країна перебувала в дуже складній ситуації, як важкохворий пацієнт. Саме тому він як лікар. Під час лікування він повинен приписувати гіркі медикаменти. Їх пацієнт повинен проковтнути, інакше він не одужає.

Ірина пропонує ще один величезний шматок шоколадного торта і продовжує розхвалювати президента:

— Адже ми бачимо у своєму власному житті, як справи ідуть на краще. За роки перебудови у нас було таке дивне внутрішнє відчуття, ніби хтось висмикує килим з-під ніг. Усе, у що люди вірили, було втрачено, і як потім іти далі, що з цього всього вийде? У людей було сильне відчуття розриву, нас виховували на найвищих ідеалах, і раптом все зникло. Але зараз не так, зараз все знову йде як слід.

Але ж це не зовсім так, що Росія повернулася до старої системи, адже путінська Росія — це не те ж саме, що Радянський Союз, — запитую я.

— Звичайно, ні. Розвиток завжди переходить на якісно новий рівень, тобто по спіралі. Тепер ми маємо більше відкритості, терпимості, ми більше знаємо про світ. Я пам'ятаю, що коли за радянських часів дізналася, що на Заході говорять про якусь залізну завісу, то обурювалася і не розуміла, для чого це роблять. Я нічого не знала, хоча мій дід працював у КДБ. Тоді ніхто не міг виїхати за кордон, але я не розуміла цього. Тепер я розумію, що в той час були певні заборони. Але ж тепер можна поїхати скрізь, куди захочеш, це навіть схвалюють, бо добре, що люди пізнають світ.

Коли я зауважую, що стосунки між Росією та Заходом останніми роками стали напруженішими, то Ірина, як здається на перший погляд, трохи ніяковіє. Пізніше вона використовує ті ж самі аргументи, що й російські пропагандисти на телебаченні, а ще раніше — радянські пропагандисти: проблема полягає в тому, що інші країни хочуть воювати і що вони не сприймають мирну політику Росії в Сирії та в інших країнах.

— Це дуже складно. Річ у тім, що народ Росії пройшов важку школу. Наполеон і Гітлер напали на нас, і відбулися усі ці війни. Тому ми глибоко внутрішньо завжди стоїмо на боці миру. Ми не хочемо, щоб страждали люди в будь-якій точці світу.

Її голос тремтить, і на мить здається, що вона заплаче. Але далі вона продовжує свої міркування.

— Це корумповані структури у світі, що розподіляють сфери своїх інтересів, там де є нафта та інші справи, за які вони воюють, і саме тому мають помирати звичайні люди. Ми в Росії стоїмо на боці миру в усьому світі. Але країни як людські істоти. Одні країни можуть бути агресивними, а інші миролюбними. Треба навчитися сприймати інших людей такими, які вони є. Якщо хтось поводить себе агресивно, то це означає, що він досі не навчився висловлюватися в інший спосіб. Не треба на агресію відповідати агресією. Якщо хтось миролюбний, то значить, що він просто зумів дійти до наступного етапу розвитку і може допомогти іншим досягти того ж рівня.

Трохи збентежений, я ковтаю останні шматочки від моєї великої порції торта і прощаюся з миролюбною шанувальницею Путіна. Назовні, у дворі, затіненому багатьма зеленими деревами, радісно граються діти на свіжопофарбованих ігрових майданчиках.

Може, й насправді країни бувають такими, як сварливі діти в пісочниці. Але чи сьогоднішня Росія — це насправді така рано дозріла, добре вихована, доглянута дитина, що намагається зупинити розбишак, які руйнують пісочні пасочки інших дітей? Чи, можливо, скоріше невпевнений у собі хлопчик, що приєднується до групи кривдників, щоб стати популярним?

Дитячий садок оточують інші сірі радянські бетонні коробки, п'ятиповерхові, як звичайно тут у Чувашії. Та насправді я міг би знайти точно такі ж самі практично в будь-якому місці в Росії або будь-якій країні колишнього Радянського Союзу. Радянські житлові будинки масового виробництва мають ідентичний вигляд майже скрізь у всіх куточках імперії, що розпалася, і насправді квартири у п'ятиповерхових будинках є найпоширенішими, особливо в невеликих містах, тому що будівельні норми не дозволяли споруджувати вищі будинки без ліфта.

Я блукаю поміж вулицею Ленінського Комсомолу та проспектом імені Дев'ятої П'ятирічки, за півкілометра від Пролетарської вулиці. Куди насправді прямує Росія? Чи ми незабаром знову повернемося в Радянський Союз? Та тут з'являється дивна річ. Якраз біля вулиці Ленінського Комсомолу матеріалізувався величезний, жовто-зелений об'єкт з іншої реальності. Жовто-зелений космічний апарат має величезні опуклі вікна з дзеркального скла, а у верхній частині у лівому кутку вікна сидить велетенська жовта істота, що хитається, вітаючи мене.

Це чотириметровий бегемот, зроблений з пластику. Бегемот сидить на даху новозбудованого торговельного центру «Мадагаскар», де він рекламує «Бегемот» — успішну російську мережу магазинів іграшок, яка має чотири магазини в Чебоксарах.

Я чекаю на зелене світло біля світлофора на вулиці Ленінського Комсомолу, а потім прямую разом з потоком людей від автобусної зупинки на перехресті в напрямку чотирьохкутного космічного корабля. Коли я проходжу через безшумні поліровані скляні двері, то мене знову ніби переносить у зовсім інший світ, світ, що має однаковий вигляд, незалежно від того, чи відчиняєш скляні двері на вулиці Ленінського Комсомолу в Чебоксарах, чи «Тріангельн» у Мальме, чи «Вестлендз» у Найробі. Торговельний центр побудовано за американським зразком, де є добре відома мережа кав'ярень на першому поверсі, тривимірний кінотеатр з сімома залами як на верхньому, так і на інших поверхах, а також усе, чого може потребувати сучасний споживач.

«Розпродаж — Еконіка» написано на величезному червоно-білому плакаті трьох метрів завширшки. Він спускається від четвертого поверху до землі поруч з баром «Пінка Капучино», що дуже схожий на свого близнюка у Швеції «Espresso House». Слоган не комуністичний, а капіталістичний. Написано «Розпродаж». Модна крамниця «Еконіка» пропонує жіноче взуття за спеціальними цінами. «Еконіка» — це російська торговельна мережа, що має 26 магазинів у Москві, 15 магазинів у Санкт-Петербурзі та ще 117 в інших містах Росії та Казахстану. Один із власних, ексклюзивних брендів мережі було названо на честь великої радянської поп-зірки Алли Пугачової, що почала свою кар'єру в 1965 році і після розпаду Радянського Союзу блискуче досягла успіху у своєму переході до капіталістичного культу знаменитостей. Сумочка з червоної шкіри «Bordoze» з її ініціалами на маленькому медальйоні коштує в магазині «Еконіка» 13 990 рублів. Це дорівнює 280 євро. Але доступні й дешевші сумки з її іменем, наприклад, маленька чорна всього лише за 3 490 рублів.

Але мені, однак, зовсім не потрібна сумка. Я піднімаюся безшумним ескалатором на четвертий поверх, де у жовтого бегемота є свій відділ іграшок. Тут також є «Зебра», магазин дитячого взуття, кінотеатр «Три пінгвіни», зал ігрових автоматів «Острів скарбів», і, звичайно, комбінований заклад, де продають піцу та суші, з трохи кумедною японсько-італійсько-російською назвою «Іль Сушка».

Можливо, саме про це колись мріяли радянські люди? Адже зарплати зросли і все це доступне. Чого ще можна бажати?

ВАСИЛЬ І ГАЛИНА

Ми їдемо від центру Чебоксар на схід, уздовж південного берега Волги. Чотиризмугова, подекуди нерівна дорога, недавно асфальтована, вздовж дороги розташовані великі білборди правлячої партії «Єдина Росія», яка сама себе хвалить за дорожні роботи, що фінансувалися коштом платників податків.

За кермом Олександр Блінов. Йому приблизно п'ятдесят років, він лінгвіст, що став успішним підприємцем. Тривалий час він працював перекладачем з романських мов, а пізніше відкрив у Чебоксарах приватну школу іноземних мов.

Окрім того, він комуніст, — каже він.

Перед президентськими виборами 2012 року син запитав у нього, чого насправді хочуть комуністи. Олександр розповів йому про економічну справедливість та рівність усіх людей, а коли дехто з однокласників його сина сказав, що підтримує Путіна, то син для рівноваги заснував комуністичну групу.

Але хіба це не суперечить одне одному — підприємець і комуніст? Особливо, якщо подумати про те, що Комуністична партія Росії Геннадія Зюганова є сталінською — вони ж хочуть націоналізувати приватні компанії?

Але Олександр не такий комуніст, — каже він.

— Ви могли б назвати мене соціал-демократом, якби в Росії були соціал-демократи. Я вважаю, що економічна справедливість має важливе значення. І ще я не люблю Зюганова, я не став би голосувати за нього.

Але Зюганов — насправді лідер Комуністичної партії Росії, і він був єдиним комуністом, що балотувався на президентських виборах. Так за кого ж ви проголосували, — запитую я.

Олександр дещо ніяково повертається біля керма.

— Ну... ну, насправді я все-таки проголосував за Зюганова. Бо не було когось іншого, він був найменшим злом з усіх можливих.

Звичайно, так само твердили багато хто з тих, приблизно 22 відсотків у Чебоксарах, хто голосував за Зюганова на президентських виборах. Те ж саме і про Путіна. Люди зовсім не вважають його ідеальним, але вони у будь-якому випадку знають, хто це такий.

Ми рухаємось дорогою до Новочебоксарська, сусіда міста Чебоксари, будівництво якого почалося в 1960-х роках. Це не передмістя, а самостійне місто, де живе понад 120 тисяч мешканців, — зауважують місцеві.

Ми зустрічаємося з батьками Олександра, це 78-річний Василь та 74-річна Галина. Обом їм не було ще 50 років, коли помер Леонід Ілліч Брежнєв і запустився годинниковий механізм бомби під фундаментом Радянського Союзу. Цікаво, що вони думають про сучасну Росію. Ну, спочатку життя стало гірше, а тепер знову покращується, — каже Василь Блінов. Але спочатку нас посадили за стіл.

Ця родина мешкає — (чи ви вже здогадались?) — у п'ятиповерховому будинку без ліфта, у трикімнатній квартирі. Будинок цегляний, побудований ще в 1980 році, і в тому ж році родина отримала цю нову квартиру. Тепер її приватизовано, так само як і більшість інших квартир у цьому будинку.

— Ми були одними з перших, хто приватизував житло, це було десь на початку 1990-х років, тоді це була до смішного мала сума, яку нам треба було заплатити, — розповідає Галина.

— А тепер квартира — наша власність. Ми можемо передати її в спадщину, в іншому разі після нашої смерті вона дісталася б державі, якби тут ніхто не був прописаний, — пояснює нам Василь.

Обоє дуже жваві, якщо взяти до уваги їх похилий вік, і, як пенсіонери, вони зараз довгими днями працюють на своїй дачі, щоб зібрати і зберегти все, що виростили там. Василь розливає у келихи добрий саморобний лікер з аґрусу.

— Там не тільки аґрус, там також п'ята частина малини, — пояснює він.

Ми сидимо за маленьким столиком у довгій вузькій кухні. Галина розкладає салат на тарілки гостей, виймає з духовки смажену курку і ставить на стіл саморобний томатний соус. На десерт вона пропонує яблучний пиріг із власного саду.

— Їжте, їжте, ми вже поїли!

Після обіду і чаю ми переходимо до впорядкованої вітальні з двома великими коричневими кріслами під довгою стіною і однотипним диваном під короткою. У кімнаті заправляє балом величезний плаский телевізор в одному з кутків.

— Його нам подарували діти, хоча насправді нам не потрібен такий великий телевізор. Але ж на вигляд він такий симпатичний, — каже Галина.

Я запитую, як Василь і Галина помітили, що ситуація у Радянському Союзі почала змінюватись у кінці 1980-х років. Василь сміється.

— Ми нічого особливого не помітили. Спочатку життя проходило так само, як зазвичай, а потім воно стало все більше погіршуватись. Усе зникло з магазинів.

— Зникли продукти, зник одяг, — додає Галина. — Але ми все-таки почувалися непогано, адже у нас є наша хатинка в селі. І на відміну від багатьох інших, ми навіть отримували свої зарплати, хоча вони й були невисокими. У нас були кури в селі, в літній час. Восени ми різали їх і мали їжу на зиму.

— Але не всі мали таку ж щасливу долю, — додає Василь.

У кінці 1990-х років, після державного банкрутства у 1998 році ситуація почала стабілізуватися, — згадує він. Крім того, у тому році було закреслено три нулі на банкнотах, тобто тисяча старих рублів стали одним новим.

— Приблизно в той час ми вже були спроможні купити диван, на якому ви зараз сидите.

Але перед тим загальна сума заощаджень на банківських рахунках родини була анульована через гіперінфляцію. Ці десять тисяч радянських рублів, що залишились на банківському рахунку, більше нічого не варті, — розповідає Галина.

Однак родині більше пощастило у збереженні своїх заощаджень, аніж багатьом іншим, — каже Василь.

— Недавно нам пощастило придбати автомобіль за старою ціною. Батько нашої невістки отримав дозвіл на покупку автомобіля. Спочатку він збирався продати місце у черзі комусь іншому, але пізніше ми отримали дозвіл і купили машину. А ще ми придбали будинок у селі, той, що зараз маємо. За дві тисячі рублів. Нам насправді пощастило.

Галина погоджується.

— Так, ми точно розраховували час. Одного дня ми придбали будинок, а на другий день ці гроші були вже нічого не варті. Ну, можливо, минув тиждень, але, у всякому разі, недовго.

Продавці будинку, звичайно, не вважають, що їм пощастило.

Однак і у них багато грошей пропало марно, — пригадує Василь.

— Ті десять тисяч, які лишилися на нашому рахунку, після 1998 року за них можна було купити всього лише буханку хліба, і більше нічого.

Але хто винен у тому, що все відбулося саме так? Василь над цим не довго роздумує.

— Я вважаю, що все це зруйнував Горбачов. Він занадто багато базикає, він тільки говорить, і все зруйнував. Він навіть дав наказ повирубувати виноградники. А які тоді стояли черги, щоб купити горілку, тоді ж її продавали лише в одному магазині на все місто. А заводи позакривали, абсолютно нові машини відправили на металолом, ніби вони були нічого не варті.

Горбачов запровадив свою жорстку кампанію проти зловживання алкоголем усього лише через два місяці після того, як його обрали Генеральним секретарем Комуністичної партії у березні 1985 року. Незабаром його почали називати мінеральний секретар, бо полиці магазинів замість спиртного були заповнені мінеральною водою. Протиалкогольну кампанію незабаром було пом'якшено, але в пам'яті народу вона залишилася як важлива частина спадщини Горбачова. На відміну від гарних слів про гласність та перебудову ра-

дянської системи, ця кампанія безпосередньо вплинула на повсякденне життя простих людей.

З іншого боку, за часів правління Горбачова не так вже й багато заводів було закрито. Тільки коли розпався Радянський Союз, стало зрозуміло, що більша частина промисловості була неприбутковою, а лише проїдала кошти і виробляла неякісні товари, які ніхто не хотів купувати. Та минуло багато років, але в пам'яті Василя 80-ті роки Горбачова та 90-ті роки Єльцина переплелися разом як тривалий період безладу, як час, коли анонімні зловісні сили неначе змовилися, щоб зіштовхнути нашу країну в глибини хаосу.

— На початку 90-х у нас виробляли їжу, придатну тільки для того, щоб викинути її на смітник. І люди тоді голодували. Так було, у землю закопували тонни ковбаси, — каже Василь.

Це неймовірно твердження є лише однією з тисяч чуток, що поширювалися в останні роки існування Радянського Союзу. Коли навіть лідери країни не зовсім розуміли, що в ній відбувається, то цілком природно, що з'являлося багато фантастичних пояснень того, чому їжа зникла з полиць магазинів. Оскільки правдива інформація та компетентний аналіз були відсутні, то швидко стали популярними різні теорії змови. Залежно від того, про що запитували, у всіх проблемах винуватими були євреї, прибалтійські націоналісти або жидомасони. Або ж західні радники, які нашіптували у вухо Бориса Єльцина — будь-хто, але тільки не посталі проблеми радянської системи, яку всі вони знали з дитинства, і яка, у порівнянні з хаосом 90-х років, видавалася дивом порядку та добробуту.

Минуло два десятиліття, але й досі багато росіян розглядають розпад Радянського Союзу як катастрофу, яку можна було б уникнути, як злісну витівку конспіративних саботажників. Дехто з них, можливо, розуміє, що неефективна радянська економіка вичерпала себе під час гонки озброєнь і була добита через падіння цін на нафту. Але вони часто переконані в тому, що у гонці озброєнь винними були лише США,

які пізніше вступили у змову з Саудівською Аравією, щоб повалити ціни на нафту і, таким чином, примусити Радянський Союз капітулювати. І в цьому вони, зрештою, не зовсім помилялися.

Отже Єльцин, запитую я, був кращим за Горбачова?

Василь зневажливо засопів носом.

— Єльцин? Та він так само нічого хорошого не робив. Він просто дав волю тим, як то кажуть, підприємцям. Розпочалася приватизація. Тоді почали розпродавати все, що можна, усі заводи та промисловість. Їх продавали майже за безцінь. Ті, хто був тоді при владі, отримали все це, а зараз вони стали багатіями. Ті, кому пощастило знаходитися поруч з коритом. А народ став зовсім злиденним. Усі заощадження перетворилися на макулатуру, усе, що належало народу, порозкрадали.

— Чи нам справді можна казати абсолютно все, — запитує Галина в сина Олександра чуваською, щоб я не зрозумів.

— Зрозуміло, ти можеш говорити все, повний порядок, відповідає їй Олександр російською мовою.

Коли помер Сталін у 1953 році, Галина і Василь були ще підлітками. У той час було абсолютно немислимо поговорити з іноземцем. Але й за часів Хрущова та Брежнєва не дозволялося говорити багато про що. Навіть у заводській їдальні, де працювала Галина, співробітники отримували суворі інструкції про те, що є секретним в їх роботі.

— Це було дуже важливо, коли при влаштування на роботу відразу сповіщали, що про це і про те не можна нічого розповідати стороннім, — пригадує Галина.

Але що вона тепер думає, про що вона не наважується говорити? Так, про сільське господарство.

— Вони розігнали всі колгоспи, все повністю занехаяли. Раніше вирощували худобу на м'ясо, були великі свинарники, були корівники. Тоді була робота для всіх. Зараз на полях ростуть лише бур'яни і людям доводиться їздити по світу, перебиратися до Москви чи Ленінграда, щоб знайти роботу.

Минуло вже понад двадцять років, відколи Ленінград змінив назву і став Санкт-Петербургом, але Галина використовує стару назву, вона звикла до неї.

Василь погоджується з нею в питаннях сільського господарства та про робочі місця. У радянські часи було багато чого доброго.

— Тоді завжди були м'ясо і ковбаса, така добра ковбаса. Такої зараз не знайдеш. І все це було знищено.

Я сам вважав, що радянська ковбаса найчастіше була зовсім не смачна, так само, як і радянське, непастеризоване пиво — дуже часто воно вже було гірке, коли його тільки привозили в магазин.

— Але зараз ми живемо краще, ніж за часів Єльцина. За короткий час Путін знову підняв Росію, — каже Василь.

— Це дійсно так, очевидно, що багато хто почав жити краще. Багато людей мають автомобілі, є навіть такі, у кого є три машини. Зараз можна все купити, якщо у вас тільки є гроші, а їх має багато хто, це добре помітно. І зараз так багато будують, а на смітник викидають такі чудові речі, яких раніше ми навіть і не бачили, — каже Галина.

Путін перебуває при владі ще небагато часу, — вважає Василь, і це насправді так, якщо порівнювати його зі Сталіним, що перебував при владі понад три десятки років, або з Брежньєвим, що був Генеральним секретарем Комуністичної партії майже протягом двадцяти років. Василь і Галина, здається, точно так само дивляться на короткотривалі політичні зміни, які відбувалися в 90-х роках — згадують лише в загальних рисах. Навіть якщо Путін запровадив більше дисципліни на телебаченні, зараз на телебаченні можуть говорити набагато більше, ніж за часів Брежньєва. І мені здається, що Галина порівнює саме з часами Брежньєва, коли я запитую її, чи змінилося що-небудь у телевізійних новинах.

— Зараз про все кажуть відкрито. Тепер також є Інтернет. Раніше доводилось дуже ретельно вибирати слова. Але що змінилося найбільше, то це реклама, вона дійсно втомлює.

Василь так само вважає, що телевізійні новини стали менш контрольованими, ніж раніше.

— У ті далекі часи, коли ми були маленькі, з такими речами було дуже суворо. А зараз люди зовсім не звертають уваги, чи про них розповідають щось погане, і крадуть собі мільярди. Міністри або помічники міністрів, і це навіть показують по телевізору. Або мери чи муніципальні керівники.

Виявляється, що Василь обурюється корупцією — але ті випадки корупції, які розкривають на телебаченні, — це лише верхівка айсберга чиновників та політиків, які тою чи іншою мірою порушили неписані правила системи, а, отже, стали мішенню для поліції.

Обговорення поступово переходить до питання про те, скільки корупції є у Швеції, і чи у Швеції п'ють так само багато, скільки в Росії. Тоді Галина нагадує ще одну хорошу річ про Володимира Путіна, він не п'є так багато, як дехто інший:

— Він завжди був хорошим працівником.

Василь погоджується з нею.

— Можливо, він теж іноді випиває, але він може тримати це під контролем. Путін працює, на відміну від Єльцина. Той же завжди приходив на роботу пізно і рано йшов додому.

ЕДУАРД І ЮЛІЯ

Я вважав, що в Росії було б легко знайти завзятих прихильники Путіна. Але насправді виявилось, що більшість людей в цілому не дуже цікавиться політикою. Натомість для них найголовніше, що у них тепер стало трохи більше грошей для комфортного життя і вони можуть поїхати туристами до Туреччини чи Єгипту. Вони можуть голосувати за Путіна, в першу чергу, через те, що він уособлює стабільність — але вони так само можуть і не голосувати, або навіть голосувати за когось іншого, Путін же все одно буде обраний у будь-якому випадку.

Але Едуард Лебедев з Чебоксар — це найпоследовніший прихильник Путіна, з яким я познайомився. Його дружина Юлія Рахімулова — трохи вдумливіша і критичніша за нього, але вона, так само як і багато інших, віддає перевагу Путіну, аніж якомусь новому і невідомому президенту.

Він лінгвіст і перекладач, вона — акушерка. Лише кілька днів тому вони придбали свій перший власний автомобіль, восьмирічну «Ладу Самара» у хорошому стані кольору синій металік. Це чітка ознака того, що в економіці настало покращення протягом тих років, коли Путін був при владі, — вважає Едуард.

Я зустрічаюся з Едуардом та Юлією у «Макдональдсі» в центрі Чебоксар, за кількасот метрів від берега Волги. Жовта споруда з високими білими колонами була урочисто відкрита у присутності президента Чувашії та мера Чебоксар у червні 2001 року, коли Володимир Путін уже півтора року правив Росією.

Насправді я міг би зустрітися з вами у будь-якій точці світу, — кажу Едуардові та Юлії, коли ми знайшли столик на другому поверсі, з видом на центральне перехрестя, подалі від галасливої компанії підлітків.

— Зараз насправді тут усе трохи зношене за час, що минув з моменту, коли відкрили цей заклад. Але, у всякому випадку, ця центральна частина міста насправді відносно

красива і спокійна у порівнянні з передмістями, — каже Юлія, потроху попиваючи каву.

Вона живе в Чебоксарах з 1978 року, коли сюди переїхали її батьки, — розповідає Юлія. На той час їй був один рік.

Едуард теж виріс у Чебоксарах, але в кінці 80-х він переїхав до Ленінграда, щоб вивчати в університеті турецьку мову.

Він пригадує 1992-й як голодний рік. Державної стипендії тоді ні на що не вистачало, але за допомогою батьків він якось викрутився і зміг продовжити навчання. Насправді жорстку реальність він відчув лише в 1994 році, коли повернувся до Чебоксар.

— Тоді було особливо погано. Я працював у вищому навчальному закладі і викладав турецьку мову. На обід я їв тільки картоплю, бо грошей не вистачало навіть на хліб. Я жив у батьків, інакше було ніяк не можливо. Моя мати вже була пенсіонеркою. Пенсія була мізерна, але її принаймні платили. Мій батько працював токарем на заводі і за радянських часів мав хорошу зарплату, але в 90-х виникли проблеми з постачанням матеріалів та з замовленнями.

Це сталося, як і скрізь: завод не міг платити зарплату, бо у нього не було грошей. Але родина тоді якось пережила ці часи.

— Найгірше було в період між 1992 і 1995 роками, потім жити стало трохи легше, але насправді стало краще тільки на початку 2000-х. Тоді я сам почав помічати чіткий рух у правильному напрямку. Раніше я отримував усього 1 800 рублів на місяць в університеті, цього ледве вистачало, щоб попиту кави, а потім народилася наша перша дочка. Ми й надалі мешкали з батьками, інакше ми б не змогли викрутитись. А зараз я щомісяця отримую разів у десять більше, приблизно 20 000 рублів. Зрозуміло, що була інфляція, але не така значна. П'ять років тому ми переїхали у власну квартиру, її ми отримали у спадок від діда. Але зараз у нас набагато кращий стан економіки, і ми, можливо, змогли б взяти іпотеку і купити квартиру.

— Я не впевнена, що ми насправді змогли б, — заперечує йому Юлія.

— Так, я в це вірю. Адже у нас двоє дітей і лише двокімнатна квартира.

Юлія закінчила навчання і почала працювати в пологовому будинку в центрі Чебоксар у 1998 році. Відтоді багато чого змінилося, це вона особливо помітила, коли повернулася з другої декретної відпустки у 2007 році.

— Очевидно, що зараз у нас помітно підвищилися зарплати, і на роботі краще обладнання. Наприклад, тепер у нас є одноразові шприци, а коли я починала працювати, то треба було дезінфікувати шприци, які використовувалися багато разів. Проте найбільша зміна в тому, що відділення майже завжди повне і народжується багато дітей. Коли я починала працювати, то завжди було багато вільних ліжок.

Едуард перериває розповідь Юлії, йому спав на думку інший приклад, який показує, що економіка за останні роки розвивається у правильному напрямку.

— Ми купили своє авто два дні тому, і очевидно, що ми не одні такі. Бо коли ми їхали сюди автомобілем, то нам довелося половину шляху простояти в заторах. Раніше такого ніколи не було, всього два роки тому ще не було таких автомобільних заторів. Бо раніше у людей не вистачало грошей на машину, а зараз легше заробляти гроші, також за допомогою Інтернету. Для мене зараз набагато простіше отримати замовлення на переклад з будь-якої точки світу і мати додатковий заробіток. Також зараз у нас в університеті підвищили зарплати, тепер ми можемо відкладати і заощаджувати частину грошей. І за два останніх роки ми вже двічі побували за кордоном, у минулому році в Туреччині, у цьому році ми їздили до Іспанії, та живе наша родичка.

Тепер надійшла черга Юлії перервати розмову, вона не вважає, що все виглядає саме у таких рожевих тонах, як запевнює Едуард.

— Адже вона працює продавцем у магазині там в Іспанії і заробляє тисячу євро на місяць. Це приблизно 43 000 рублів.

Я за освітою медсестра і заробляю всього 15 000 рублів. І я не думаю, що все набагато дорожче в Іспанії. Але нам було дуже цікаво поїхати за кордон, навіть важко описати, що я відчувала, коли ми приїхали в Туреччину, бо я за все своє життя ніколи не була за кордоном. Насправді ми планували зробити ще одну закордонну поїздку цієї зими, збиралися поїхати у Фінляндію, поки дійсні наші шенгенські візи, але, мабуть, нікуди не поїдемо, у нас немає зайвих грошей, бо ми купили машину.

Щомісячна зарплата Юлії, 15 000 рублів, приблизно еквівалентна 300 євро. Це не так багато, якщо врахувати, що літр молока в магазині коштує 30 рублів, а кілограм м'ясного фаршу — 200 рублів. А крім того, зарплати не завжди тільки зростають, — зауважує Юлія.

— Коли була економічна криза в 2008 році, нам знизили зарплати. До кризи я заробляла майже 16 000, але раптово знизили зарплату вдвічі, я стала заробляти лише 8 000 рублів, і так тривало досить довго. Але тепер зарплату знову підвищили, так що ми заробляємо майже стільки, як і до кризи.

Усі розмовляють тільки про зарплату, але ж у світі існують також інші речі, — кажу я. Права людини й демократія, наприклад, адже не тільки на Заході люди стурбовані проблемами прав людини в Росії?

— Я не знаю, добре це чи погано, але для більшості, однак, на першому місці стоїть питання матеріального добробуту, а не такі абстрактні питання, як права людини. Життя стало кращим, так усі вважають, і я певен, що принаймні 60 відсотків з усього населення підтримують Путіна, — говорить Едуард.

Юлія трохи стриманіша.

— Найголовніше, що не стає гірше. Правду кажучи, мене не цікавить політика, але ми ніколи не жили краще, ніж зараз.

Економіка — це найважливіше, і через економіку більшість людей хоче, щоб Путін продовжував бути президентом. Але міжнародна політика Путіна майже так само важлива, — продовжує він.

— Його закордонна політика базується на тому факті, що Росія має бути незалежною, і таку політику підтримують майже всі, принаймні серед моїх знайомих. Є такі, що критикують Путіна, коли йдеться про внутрішню політику, наприклад, в області прав людини. Але коли йдеться про зовнішню політику, тут його всі підтримують.

Агресивне ставлення Путіна до навколишнього світу здається популярним, особливо серед чоловіків. Можливо, це свідчить про російську чоловічу культуру. Крім того, майже всі можновладці в Росії — це чоловіки. Але правда, що зовнішня політика Путіна має широку підтримку. Недовіра і підозра до Заходу зросли після розширення НАТО на всю східну частину Європи та в Балтійському морі до кордонів Росії. Багато хто сприйняв революції в Грузії у 2003 та в Україні у 2005 році як продовження західної експансії, а намагання обох країн наблизитися до НАТО також збільшило ці підозри.

Війна в Грузії у 2008 році була з успіхом подана як необхідний крок, щоб зупинити оточення Росії з боку НАТО, а введення російських військ у Грузію знайшло схвалення не лише прихильників Путіна, але й багатьох членів опозиції. Критиками війни стала незначна, незадоволена меншість.

Ворожа риторика, спрямована проти Заходу, стала ще гучнішою після президентських виборів 2012 року, а вторгнення Росії в Україну навесні 2014 року ясно показало, що йдеться не лише про риторичну для внутрішньої аудиторії. Однак саме внутрішня риторика має велике значення для діяльності Путіна також і тут: якщо можновладців в Україні можна було усунути, то що гарантує, що це не може статися і в Росії?

Тому важливо показати сильну реакцію. І через це громадським організаціям, які приймали підтримку з-за кордону, було начеплено тавро іноземних агентів, а всю опозицію зображують як збіговисько корисних ідіотів на службі іноземних держав. Новий закон проти «пропаганди гомосексуалізму» — це частина тієї ж головоломки. Закон використовує російську гомофобну шовіністичну культуру, де гомосексуалізм

розглядають як більш-менш ганебну інфекцію. Це може стосуватися чоловіка, що зазнав зґвалтування іншим чоловіком у в'язниці — або як наслідок хитрої пропаганди, яку європейське лобі, прихильне до гомосексуалістів, спрямовує проти беззахисних дітей.

Закон, однак, в першу чергу спрямований не проти геїв, а проти ліберальних сил Росії, що також відстоюють рівні права гомосексуалістів. Він виник як наслідок кількох місцевих ініціатив, і рішення підняти це питання на загальнодержавний рівень було насправді геніальним винаходом консервативних сил. Гомофобія дуже поширена в Росії, а тому створення зв'язку між опозицією та прагненням рівних прав для гомосексуалістів дало змогу можновладцям зміцнити громадську думку про те, що противники правління Путіна — це щось глибоко неросійське, що вони противники російської культури, в основі якої лежить консервативне православне християнство.

Але оскільки більшість росіян одночасно цінує прагнення до Заходу, то така аргументація ґрунтується на твердженні про те, що на Заході нібито триває занепад, ісламізація, а одночасно він поринув в аморальність. Так само, як і Москва, що згідно з ідеями російських націоналістів у царські часи була покликана стати третім Римом, після того як варвари зруйнували перший, а турки захопили Константинополь, теперішня Росія — це справжній Захід. Цю думку надзвичайно лаконічно колись висловив іронічний коментатор Михайло Леонтьєв у вечірніх новинах на найбільшому державному телеканалі Росії, у програмі, де в основному намагалися висміювати Барака Обаму через його нездатність протистояти Палаті представників США. Леонтьєв неодмінно використовував своє пояснення, чому не США, а саме Росія є останнім оплотом цивілізації:

«Наша винятковість полягає в тому, що ми — єдина країна, яка не була залежною і насильно цивілізованою з боку західних місіонерів. Наша винятковість полягає в тому, що

ми насправді залишаємося єдиними захисниками основних європейських християнських цінностей».

Протягом сімдесяти років радянських громадян привчали вірити, що вони — авангард людства, що науковий комунізм — це майбутнє, яке підкорить увесь світ. Тому мені й не дивно, що після розпаду Радянського Союзу багато людей були дезорієнтовані, і не лише через те, як економічно викрутитися зі створеного хаосу, але й через те, що було в кінцевому підсумку сенсом усього, коли зникло уявлення про щасливе комуністичне майбутнє. Якою ж тоді має бути національна ідея Росії? Борис Єльцин навіть створив робочу групу для розгляду цього питання після його переобрання в 1996 році, а урядовий друкований орган «Российская газета» обіцяв премію в розмірі десяти мільйонів рублів (приблизно 1 500 євро за сучасним курсом) читачу, який напише найкраще есе на цю тему. Але нової національної ідеї тоді не знайшли.

Зараз вони, можливо, досягли б успіху. Замість того щоб бути авангардом цивілізації, Росія може бути його останнім bastionом у боротьбі проти атак варварів та аморальності на всіх фронтах. Цей образ ідеально підходить для все більш очевидної тактики режиму, згідно з якою зовнішні вороги оголошуються винними у всіх можливих проблемах Росії. Російська православна церква все більше стає опорою влади, православні священники освячують не лише ресторани та спортивні зали, але й нові атомні підводні човни та літаки-винищувачі. Навіть російські космічні кораблі перед стартом з колишнього радянського космодрому Байконур у Казахстані освячують православні священники, які кропилом оббризкують їх святою водою. Православна церква, звичайно, підтримує закон проти «пропаганди гомосексуалізму».

Я цікавлюся, що думає Едуард про цей закон.

— Я вважаю, що це хороший закон. Я не можу зрозуміти, чому стільки багато шуму з цього приводу. Якщо уважно читати його, то в ньому йдеться лише про пропаганду, спрямовану на дітей. Він жодним чином не обмежує геїв. Крім того, я

не хочу, щоб вони марширували на вулицях і займалися пропагандою. Адже гей-паради — це ж пропаганда? Або, можливо, нам варто бути більш обережними у визначенні того, що таке пропаганда.

Юлія вважає, що взагалі не варто думати про новий закон, адже він жодним чином не впливає на неї, і вона ніколи не думала, для чого він потрібний.

— Насправді я не знаю. Просто все це дуже нудно, абсолютно нецікаво.

У Росії дуже поширені забобони про гомосексуалізм. Восьмеро з десяти опитаних вважають, що гомосексуалізм це або «хвороба» (35%) або «непристойна звичка» (43%), а 5 % усіх опитаних вважає, що треба знищити всіх гомосексуалістів.

Якщо замислитися над цифрами, то закон проти «пропаганди гомосексуалізму» — це насправді політично ідеальний винахід: його підтримують 76 % опитаних, якщо вірити опитуванню незалежної організації «Левада-Центр», або навіть 88 %, якщо вірити державному інституту вивчення громадської думки. Підтримка закону та можновладців тільки посилились після критики з боку Заходу. Чужинці з занадто великою свободою думки ніколи не були популярні в Росії, і, принаймні в короткостроковій перспективі, західна критика, ймовірно, лише посилила ненависть до геїв.

Метою закону, як уже було сказано, в першу чергу було не створення труднощів у житті геїв, або вдоволення вимог православної церкви, а розширення розколу між освіченим, толерантним, активним і часто критичним до режиму середнім класом у найбільших містах, з одного боку, та провінційним, пасивним робітничим класом з іншого боку. І це таки вдалося.

Але цей закон також призвів до того, що гомосексуалісти в Росії відчувають на собі ще більше критики та дискримінації, аніж раніше, і жорстокі напади на геїв різко почастишали після прийняття цього закону. Проте якщо це правда, то у цьому не закон винен, — вважає Едуард.

— Усе це перебільшено пресою. Насправді в законі не написано, що це закон проти гомосексуалістів. Це закон проти пропаганди, спрямованої на дітей. Якщо хтось поводить себе агресивно стосовно гомосексуалістів, то він порушує цей закон. Треба просто уважно читати закон.

Але не всі вважають так само, як Едуард. Він згадав про друзів, що мають критичне ставлення до цього, коли йдеться про становище в області прав людини в Росії. Хто вони такі?

— Передусім це люди з вищою освітою, там є багато критиків. Але знову ж таки, дуже багато людей взагалі не цікавляться політикою. Серед тих, хто цікавиться нею, я думаю, що принаймні половина підтримує Путіна.

Те, що Едуард сам належить до цієї групи — це очевидно. Але що б він сказав, якби Путін вирішив балотуватися на посаду вчетверте, на президентських виборах в 2018 році? Чи четвертий президентський термін — це хороша ідея?

— Я висловлю свою особисту думку, якщо хтось робить хорошу роботу, то нехай там сидить і четвертий, і п'ятий і шостий термін, головне, щоб були результати його роботи. А якщо працює погано, то не треба навіть чекати кінця першого терміну, тоді його, як некомпетентного, треба негайно відправляти у відставку. Якщо говорити про Путіна, то я не вірю, що він наразі використав увесь свій потенціал. Ми побачимо в кінці цього мандатного періоду, і якщо він буде балотуватися, я голосуватиму за нього обома руками. Тому що ці опозиціонери, Немцов та Явлінський, або як вони там себе називають, вони повністю себе дискредитували, найстрашніша криза трапилася тоді, коли вони були при владі.

Ми виходимо, і Едуард просить перехожих зробити наше спільне фото. Потім я фотографую окремо Юлію і Едуарда. Ми дійсно могли б зустрітися у будь-якій точці світу. Вони сідають у свою щойно куплену «Ладу Самара» і від'їжджають. Їхнє життя поліпшується, це зрозуміло.

Але чи насправді вся справа лише в фізичному добробуті? Нам на Заході легко казати, що демократія і права людини, очевидно, є набагато важливішими, аніж висока зарплата,

бо ми ніколи не відчували необхідності робити такий вибір. Але що б я сказав сам, якби мені довелося вибирати поміж звільненням без шансу знайти нову роботу, або робити так, як наказує новий начальник і уникати критичних запитань до можновладців? Адже іпотеку треба дійсно платити. А це саме так для всіх росіян.

ДО НИЖНЬОГО НОВГОРОДА

Сьома година суботнього ранку, і я стою на восьмій платформі автобусної станції, ще напівсонної. Звідси має вирушити автобус до Нижнього Новгорода. Квиток я купив завчасно, два дні тому, показавши біля касового віконечка паспорт згідно з новими правилами. У боротьбі з тероризмом надзвичайно важливо, щоб ніхто не міг купити квитка на далекі автобусні рейси, не надавши дійсного документу, який засвідчує особу, про що постійно говорять по радіо. Та крім мене, ніхто, здається, не звертає на це уваги. Люди просто називають свої прізвища, і касир вносить їх до комп'ютерної системи.

Але де ж мій автобус? Біля платформи стоїть трохи побитий блакитний мікроавтобус. Як указано на табличці, він таки прямує до Нижнього Новгорода, але має інший час відправлення. До того ж, я купив квиток на дорожчий, більш зручний, великий автобус. Мій автобус, напевно, скоро приїде.

Побитий мікроавтобус від'їжджає. Минає хвилина, аж ось підбігає контролер:

— Нижній на сьому двадцять! Хто до Нижнього на сьому двадцять?

Показую свій квиток і питаю, про що йдеться. Адже до від'їзду ще чверть години, чому ж бо така паніка?

— Скасовано! Бігом сюди! — вона хапає мій квиток, дивиться на нього, кричить щось жінці в касі й бігцем зникає в будинку автостанції з моїм квитком, потім повертається і пхає мене до побитого блакитного мікроавтобуса, який, здається, лише об'їхав станцію й одразу повернувся.

Те, що скасовуються автобусні рейси, може трапитися будь-де в світі, але радянські традиції обслуговування вирізняються тим, що в таких випадках звинувачують пасажирів, та ще й дорікають йому за не досить блискавичні реакції.

Сподіваюся, що молодий водій не захоче надолужити час запізнення, та марно! Він їде, як навіжений. Мікроавтобус, вірогідно, не належить йому. У моїх навушниках звучить мій

улюблений російський подкаст, я бездумно дивлюся на пейзажі за вікном. Ранок понурий, і південна околиця Чебоксар — так само. Здається, мало що змінилося з радянських часів. Дорога проходить далеко від Волги, і єдиною ознакою головної водної артерії Росії є відносно новий будинок із трьома рибними магазинами й маленькою крамничкою з речами, яких може потребувати російський суботній рибалка: смаженими курми, свининою для смаження, цигарками та пивом.

Тема подкасту радіостанції «Эхо Москвы» — вибори мера міста, що відбулися минулого тижня. Так, голосування — визначна подія, і кандидат від опозиції Олексій Навальний отримав більше голосів, ніж будь-хто сподівався, але навіть у Москві дві третини мешканців ігнорували вибори, і тут, у чистому полі одразу на захід від Чебоксар, справа ця не цікавить нікого.

Автобус зупиняється біля будинку з рибними магазинами, і виявляється, що його задня частина є власне автостанцією. Я виходжу, щоб трохи розім'яти ноги. Зупиняюся перед допотопним місцевим автобусом радянської марки ПАЗ. Це скорочення означає «Павловський автобусний завод». На подвійному передньому склі є все, що потрібно для безпечної подорожі. У лівій половині вікна лежить великий кухонний ніж, два ламіновані поліційні посвідчення і жовта картка, яка свідчить, що автобус пройшов технічний огляд. А на праве скло водій наклеїв чотири маленькі заламіновані ікони. Одна з них, здається, зображує Богоявлення Діви Марії.

Коли наш побитий мікроавтобус вирушає в подальшу подорож, я починаю сподіватися, що наш водій також просив благословення вищих сил, перед тим як вирушити в далеку путь. Порожні поля та кілька самотніх беріз проносяться з небезпечною швидкістю. На одній із беріз хтось повісив табличку з написом «Тягач» і довгим номером мобільного телефону. Сподіваюся, нам не доведеться скористатися ним.

Минаємо маленьке занедбане село з двома десятками хаток і раптом в'їжджаємо під велетенський заклений перехід через дорогу. Споруди такого типу можна побачити на

головних магістралях великих російських міст. Але для чого цей великий міст стоїть тут, у чистому полі?

Ще за кілька кілометрів ми проїжджаємо повз завод, який виробляє ці скляні переходи. Можливо, володар заводу зумів переконати міського голову, що такий велетенський міст — це є саме те, чого село потребує. Або сам голова міської ради володіє цим заводом?

У довгій будівлі з червоної та білої цегли розташований ринок автозапчастин, який нагадує скоріше звалище розібраних автомобілів. Червоні цеглини у білій стіні складаються в слова «Слава радянським будівельникам! Ура!».

Коли ми зупиняємося біля автостанції невеличкого містечка Лисково, заснованого ще в XV столітті, здається мені, що я опинився на півдорозі до радянської епохи, адже поруч знаходиться цілком капіталістична ятка, у якій продають їжу мандрівникам, і пивничка, що пропонує «Напої Лискова». Але в самої автостанції вигляд, як за часів до перебудови.

Контрасти між часто відносно впорядкованими містами й занедбаними селами в Росії, як то кажуть, велетенські. Як не дивно, у Лискові, яке налічує лише 23 000 мешканців, на державні кошти збудували стадіон, навіть більший, ніж у Шумерлі. Він має не один басейн, а два, та ще й доріжку для катання на скейтах. Автобус їде далі, і ми приїжджаємо до міста-мільйонника Нижнього Новгорода задовго до визначеного часу.

За царських часів Нижній Новгород був найважливішим торговим центром Росії, і щорічний ярмарок збирав сотні тисяч відвідувачів. Після революції торгівля була припинена не лише в Нижньому Новгороді, а й по всій Росії.

Коли головний корифей соціалістичного реалізму Максим Горький святкував сорокарічний ювілей своєї творчої діяльності, письменник отримав від комуністичної партії не зовсім бажаний подарунок: його рідне місто Нижній Новгород було перейменовано в Горький. У тому ж році був відкритий автомобілебудівний завод імені Горького — ГАЗ, який спочатку випускав здебільшого ліцензовані копії вантажівок марки

«Форд». Під час Другої світової війни Горький став важливим центром оборонної промисловості, а з 1959 року це місто було закритим для відвідування іноземцями, щоб вони не могли викрадати секрети автозаводу.

Коли фізик, лауреат Нобелівської премії миру Андрій Сахаров у 1980 році був ізольований за свою публічну критику війни Радянського Союзу в Афганістані, він був висланий до Горького, де не було ризику, що іноземні журналісти встановлять контакт з ним. Зрозуміло, він не мав право користуватися телефоном, навіть не мав його в своїй квартирі, яку КДБ весь час охороняло.

Квартира розташована далеко від центру Нижнього Новгороду, і таксі застрягло в заторі на проспекті Гагаріна. Через два роки, після того як у 1989 році Сахаров помер, невелика ділянка довжелезного проспекту була офіційно перейменована у проспект Сахарова, але практично це рішення не було виконано: таблички на вулиці ніколи не змінювалися. У 2010 році Сахаров був знову викреслений з міської мапи.

Тут також багато хто має гроші на машини. Навігатор показує, що залишається 300 метрів до мети і подорож триватиме 10 хвилин.

Коли ми нарешті приїжджаємо, я питаю водія — чоловіка середнього віку — чи він будь-коли відвідував музей Сахарова. Ні, — каже він. Так, він знає, що цей музей існує, і колись він мав якісь справи в цьому будинку, тому він точно знає його розташування, але Сахаров його особливо не цікавить.

Це дванадцятиповерховий багатоквартирний будинок з жовтої цегли, один із найкращих радянських житлових будинків 70-х років. Щоб увійти, спочатку треба подзвонити в двері. Сходи пофарбовані у брудний жовто-коричневий колір до висоти плечей. Верхня частина стіни біла. У всього дуже радянський вигляд.

Колишня квартира Сахарова знаходиться за сучасними сірими металевими дверима. Здається, нічого не змінилося з часу мого попереднього відвідування музею п'ять років

тому. Директор музею Марина Шайхутдінова показує чайну чашку, яка, напевне, належала Сахарову. Я помічаю будинок навпроти, у якому співробітники КДБ чергували цілодобово, підслуховуючи та записуючи на відеокамеру все, що відбувалося в квартирі Сахарова. Я оглядаю всесвітньо відомий телефон, який було встановлено, щоб Михайло Горбачов міг єдиний раз зателефонувати до Сахарова, зламану ніжку стола, яку нобелівський лауреат відремонтував власноруч, обмотавши її металевим дротом.

У виставковій залі поруч із квартирою Марина Шайхутдінова натхненно розповідає про життя й працю Сахарова. Довгу статтю «Роздуми про прогрес, мирне співіснування та інтелектуальну свободу», написану в 1968 році, часто називають маніфестом Сахарова. У Радянському Союзі вона розповсюджувалася лише в машинописних копіях, а на Заході була видана велетенськими накладками», — говорить вона, показуючи світлини перекладів.

«Я не можу зрозуміти, у чому різниця між російськими й західними ідеями», — писав Сахаров, критикуючи ізоляціоністську та російсько-націоналістичну програму Олександра Солженіцина, лауреата Нобелівської премії в галузі літератури. На думку Сахарова, єдиним розумним способом судити про ідею є визначення, чи вона правильна, чи хибна, незалежно від того, звідки вона походить. Що б сказав про нинішню Росію борець за права людини, демократ і громадянин світу Сахаров, який уже в 70-ті роки передбачав виникнення Інтернету?

Коли я запитую Марину, що Сахаров, на її думку, сказав би про розвиток політики останніх років, вона змовкає й виглядає замисленою.

— Так, це питання мені задають часто. Щоб знайти відповідь, треба прочитати його маніфест, там усе написано. Якою небезпечною є монополія засобів масової інформації і таке інше.

І вона знову змовкає. Про це вона не хотіла б говорити. І це легко зрозуміти. Адже зарплату вона отримує від

муніципалітету, який також надає невеликі кошти на утримання самого музею. Та що ж саме писав Сахаров у своєму маніфесті?

Він застерігає проти «обмеження дебатів та інтелектуальної сміливості» в школі, «саме в тому віці, коли особисті переконання починають формуватися», і критикує фарсові процеси проти дисидентів. Він говорить про спроби відновити блискучий фасад тиранічної епохи Сталіна і наголошує на важливості свободи думки, сміливих дебатів і пошуку правди.

«Лиш той достойний щастя і свободи, хто кожен день за них іде на бій», — ці слова Гете він взяв епіграфом до свого найвідомішого твору. І саме це робив Сахаров. Він мріяв про права людини, розумний світовий порядок, свободу пересування, про міста-супутники на орбіті навколо Землі, про всесвітню комп'ютерну мережу. І він не мовчав про те, про що думав. Він був однією з провідних постатей у слабкому радянському демократичному русі. Вигнання до Горького було покаранням за те, що він протягом усіх 70-х років був присутній на всіх політичних судових процесах проти дисидентів, вимагав свободи політичним в'язням, висловлювався за мирне співіснування з ненависним Заходом, не відмовився від Нобелівської премії миру в 1975 році, і, врешті, зробив щось цілком нездолене: критикував введення радянських військ до Афганістану в 1979 році. Відкритість навколишньому світові чи цілковита ізоляція — ці дві тенденції переміжються в історії Росії, принаймні від початку дивної примусової модернізації Петра Великого з примусовим голінням борід на початку XVIII століття. І вони знову виникають у російському сьогоденні. Громадянин світу Андрій Сахаров чітко висловив свою позицію щодо цього питання. «Права людини — це слушна ідея, навіть якщо вона походить із Заходу», — вважав він.

Сахаров перед своєю смертю бачив перші, дитячі кроки Радянського Союзу в напрямку демократії, але його ідеї ніколи не мали підтримки в можновладців, які вважали їх надто

нереалістичними. Коли він намагався висловити свою позицію на з'їзді народних депутатів, Михайло Горбачов оголосив, що його час вичерпаний і вимкнув мікрофон. Єльцин також не цікавився думками Сахарова. Його більше приваблював кабінет Горбачова в Кремлі.

Іноземні гості на Олімпійських іграх у Сочі могли помітити, що один із найрозкішніших літаків «Аерофлоту» названий на честь лауреата Премії миру. Це мало справити добре враження на Заході, але ідеї Сахарова не стоять на порядку денному в нинішній Росії.

Я домовився про зустріч із фотографом Михайлом, якого знаю з попередніх відвідувань. Він заходить до музею, якийсь час слухає розповідь Марини Шайхутдінової, яка говорить про «революційний» винахід Сахарова — радянську водневу бомбу, потім раптом перебиває її:

— Усе це дуже добре, але я не розумію, чому він вважається таким особливим. Бо він винайшов водневу бомбу, а потім сказав, щоб її не використовували? Бо він насмілювався говорити те, що думав? Але ж так чинили й багато інших.

Марина Шайхутдінова знову починає лекцію про ідеї Сахарова, яку щойно прочитала мені, але їй не вдається переконати Михайла. Він оглядає помешкання й лише зневажливо пирхає, коли я виходжу з музею:

— Це ж непогана квартира, як на радянські часи! І навіть зараз була б не така вже й погана! Багато хто живе гірше. І заслати когось сюди — чому це взагалі вважається покаранням? — адже ми живемо тут! Я таки не розумію, чому раптом він такий видатний?

Він — один із тих, хто їздить на нових автівках. Минулого разу, коли ми зустрічалися, він мав стареньку російську автівку, зараз він їздить на новому японському авто з автоматичним перемикачем швидкості. Автомобіль посідає більше місця в його серці, ніж якийсь там колишній дисидент.

— Я просто мусив купити автівку з автоматичним перемикачем швидкості! Я був на Кіпрі, цілий тиждень з одними молодятами. Я фотографував їхню шлюбну подорож. І там я

взяв напрокат машину з автоматичним перемикачем швидкості. Їздити на ній так приємно, що потім я не міг думати ні про що інше.

Фотографувати шлюбні церемонії, шлюбні подорожі молодят — досить вигідна справа, хоча, ніде правди діти, не дуже цікава, — говорить Михайло. Працюю фотографа в газеті він практично залишив. Газети скорочуються, тож більше не вдається утримувати себе з цього. Зараз він співвласник фірми, яка продає будівельні матеріали. Будують багато. На цьому можна заробити гроші, хоч працювати фотографом набагато цікавіше, — говорить він.

— Але ж ви знаєте, що все це може розсипатися вмить, як це вже раз було. Щось подібне вже було під час кризи 2008 року. І зараз ніхто не знає, як довго ця система протримається.

Скрізь корупція, і вся економіка залежить від світових цін на нафту. Щомиті може статися колапс, і з цим нічого не можна зробити, можна лише сподіватися, що все буде добре, — вважає Михайло.

А як же стабільність Путіна? Хіба не стало краще? Багато хто говорить так, — намагаюся заперечити. Але Михайло ставить до цього скептично. Він не голосував ані за Путіна, ані за когось іншого. На його думку, це просто марнування часу. Він не любить бути обдуреним.

— Політики ж думають лише про себе. Мені здається, так воно є не лише в нас, а й на Заході також. Тому я не цікавлюся політиками. Нехай вони займаються своїми справами, аби в моє життя не втручалися. Мене не обходить, що вони роблять.

ЗВАРНИК

Ми з Михайлом домовилися про зустріч з Юрієм, який працює на автозаводі ГАЗ. Він, звісно, мешкає в мікрорайоні «Автозавод», де за радянських часів ГАЗ будував житло для своїх працівників. Але в мене багато часу, тому я вирішив оглянути сам завод.

Маленька вантажівка марки «ГАЗ-АА» 1932 року стоїть на п'єдесталі при вході на заводське подвір'я. Ця вантажівка — точна копія автомобіля «Форд», який того самого року перестали виробляти в США. Висока кам'яна брама зі своїми колонами трохи нагадує мавзолей Леніна на Красній площі в Москві. Це враження посилюють чотири ордени, збільшені в багато разів, угорі над брамою: два ордени Леніна з профілем великого вождя, орден Червоного Прапора та орден Великої вітчизняної війни. Під час Другої світової війни завод випустив 12 000 танків і понад 170 000 вантажівок та військових автомобілів. Наприкінці 1950-х років ГАЗ розпочав випуск розкішних автомобілів «Чайка» для найвищого керівництва Радянського Союзу. Тут вироблялися також усі радянські таксі марки «Волга». Ця модель, виробництво якої розпочалося в 1970 році, вироблялася до розпаду Радянського Союзу.

Так само, як і для всієї Росії, для цього заводу розпад Радянського Союзу спричинив великі проблеми. Легка мала вантажівка «Газель», яку почали виробляти тут у 1994 році, врятувала завод від банкрутства. Потреба в автівках такого типу була дуже великою в країні, де кількість малих підприємств різко зростала. Два роки по тому розпочалося виробництво автобусного варіанту «Газелі». Дешевий мікроавтобус незабаром став головним засобом громадського транспорту у великих і середніх містах Росії. У 2000 році група підприємств «Русал» олігарха Олега Дерипаски викупила більшість акцій ГАЗу. Він був одним із тих, хто опинився в потрібному місці в потрібний час. Його дружина — дочка колишнього начальника штабу Єльцина.

Лише кілька років тому на ГАЗі працювало більш як 100 000 осіб, та в зв'язку зі світовою кризою 2008 року потреби російського ринку значно зменшилися і підприємство знову майже збанкрутувало. Робочий тиждень був скорочений, деякі цехи зупинені, частину працівників було звільнено. Швед Б. Інґе Андерссон, який у той час був всесвітнім менеджером продажів «Дженерал моторз» у США, був залучений до праці на посаді нового керівника підприємства. Його першим рішенням було звільнення 50 000 працівників.

Приблизно стільки ж залишилося, половина з них — на заводі в Нижньому Новгороді. Один із них — зварник Юрій Баранов. Будинок, у якому він мешкає, збудований із сірих бетонних блоків. Помітні щілини вкриті чорним бітумом. П'ять поверхів без ліфта. Його дружина на дачі. А він сам щодня повернувся з роботи, хоч сьогодні й субота.

— Ми зараз займаємося автобусом нової моделі, багато роботи з ним. Я завжди працював багато, часто по дванадцять годин. Я повертаюся додому о восьмій і вечеряю, а потім у мене вже ні на що немає сили. Моя дружина часом дорікає, що бачить мене лише за столом під час вечері. Але такий уже я є, або працюю, або займаюся своєю машиною.

Ми сідаємо в малесенькій кухоньці з трьома табуретками за маленьким білим столом, укритим пластиком. У Росії у всіх на кухні табуретки, для стільців зі спинками просто немає місця. Юрій робить каву й проганяє маленького чорнобілого котика, який хоче побавитися з гостями.

Юрій працює на заводі майже все своє доросле життя. У 1980-х роках він відлучався на деякий час, тоді потрібні були зварники на будівництві метро в Горькому. Перша лінія метро була відкрита в 1985 році. Зрозуміло, вона з'єднувала залізничний вокзал з автозаводом.

— За радянських часів завод називали містом у місті. Нас, працівників заводу, було тоді 110 000. Я знаю точно, скільки вантажівок тоді випускалося щодня, — 1 260. І легкових автомобілів одна зміна повинна була випустити 150, інколи працювали в три зміни, інколи — в дві. Вантажівок, звісно,

було більше, на них ми спеціалізувалися. Так було до перебудови, потім справи почали погіршуватися. Але я особисто ніколи не сидів без роботи, я не люблю поганих спогадів. Так, справді, бувало, що зарплати не виплачували вчасно, але так було не з усіма. Керівники, зрозуміло, завжди отримували зарплату вчасно, і, зазвичай, я теж. Мабуть, мене вважали одним із провідних фахівців. Якийсь час я працював в оборонній промисловості. Потім ми з Михайлом працювали на будівельних матеріалах, займалися фаянсовою сантехнікою для ванн.

У нульових економіка почала покращуватися і держава інвестувала гроші в оборонну промисловість. Важливим, престижним проектом стала бронемашина «Тигр», яка мала конкурувати з американським «Хаммером» та його оригінальним військовим варіантом «Гамві». Щоб розвивати це виробництво на заводі в Нижньому Новгороді, потрібні були досвідчені фахівці, і Юрій долучився до цієї справи.

— Це було років вісім тому, здається, у 2005 році. Я зустрів знайомого, який розповідав, що завод знову розвивається і що потрібні досвідчені працівники. Тоді ми почали випускати «Тигри», аналоги «Хаммерів». Зараз вони випускаються в іншому місці, але я брав участь у цьому на початку, коли ми обирали відповідну броню, і я їздив на полігон, це було щось. Ми порівнювали американський військовий «Хаммер» і наш «Тигр». І, мушу сказати, я трохи пишаюся. «Хаммер» загинув, так це було, а наш «Тигр» вижив.

Та не лише цікавіша робота знову привабила Юрія на завод, адже з грошима він якось викручувався, продаючи будівельні матеріали, але надалі було вигідніше мати офіційне працевлаштування на заводі.

— Зрозуміло, важливим є також фінансовий бік справи. Коли я займався тим, іншим, гроші ж були «чорні» або «сірі». У мене не було роботодавця, ніхто не платив у пенсійний фонд. На заводі все офіційно, і зараз я вже фактично отримую пенсію. Той, хто працював зварником щонайменше дванадцять років, має право вийти на пенсію на п'ять років

раніше, у віці 55 років. Отже, зараз я отримую пенсію в повному обсязі, трохи більше, ніж 10 000 рублів щомісяця, крім того, я працюю й отримую повну зарплату.

Пенсія дорівнює приблизно 200 євро. Це не такі вже й великі гроші, але не такі вже й малі.

— Ні, є люди, які працюють на повну ставку й не отримують стільки.

Зараз Юрій працює над новою моделлю автобуса, і це добре, на його думку. Але за радянських часів працювати на заводі було цікавіше, ніж тепер, бо тоді все вироблялося на місці, не купували готових комплектуючих.

— Я працював на виробництві машин, ми збирали власні конвеєри й наші власні станки для заводу. Ми мали також власне хімічне виробництво, ми випускали власні приладові панелі, керма, все. Те, що ми робимо зараз, більш монотонне.

Причиною того, що за радянських часів завод сам виробляв усі частини машин, була планова система радянської економіки, яка могла легше керувати великими підприємствами. Приватне підприємництво було заборонене. Ніхто не міг заснувати мале підприємство, щоб виробляти маленькі пластмасові деталі для автомобілів, навіть якщо це було б необхідно. Не існувало також ніякого законного ринку, на якому виробник міг би продавати маленькі пластмасові деталі. Без дієвого ринку було б цілком неможливо централізовано керувати тисячами постачальників, отже, єдиний спосіб здобути необхідні комплектуючі — виробляти на заводі майже все, навіть якщо з точки зору ринкової економіки це було невигідно.

Це стосувалося всієї радянської промисловості. Коли система планової економіки розпалася, почали діяти закони ринку. Для автозаводу це означало, що нерентабельні цехи були закриті і значна частина робочих місць була зліквідована. «Дуже шкода», — вважає Юрій.

— Так, можна на це по-різному дивитися. Радянський Союз розпався, отже, непотрібно стільки вантажівок. Тому

менше людей зараз працює на заводі. І ми закупаємо старі виробничі лінії в інших країнах, ми тут збираємо іномарки. Якщо ви підете на завод, вам покажуть конвеєри, де збирають «Мерседеси» чи «Шкоди», це має дуже імпозантний вигляд. Але статистика така, яка є, залишається лише 24 000 працівників. А все інше в руїнах. Самі вирішуйте, як вам це все описувати.

У твердження, що Радянський Союз розпався через внутрішні проблеми, Юрій абсолютно відмовляється вірити. «Звичайно, у всьому винні Штати», — вважає він.

— Я, звісно, сумую через розпад Союзу. Це ж ясно. Запитайте будь-кого з росіян, і ви отримаєте таку саму відповідь. А чому Америка розвалила його? Боже, це ж зрозуміло, що це зробила Америка. У всякому разі, я в це вірю. Це сталося, бо Радянський Союз економічно змагався зі Сполученими Штатами, саме в це я вірю.

Останнім часом конфлікт між Росією й Заходом знову проявляється. Чому ж бо, — питаю я.

— Ні, не між Росією й Заходом, а між Заходом і Росією. Бо росіяни — миролюбний народ, — наполягає Юрій.

Але ж був період, коли цей конфлікт був не таким очевидним, чому ж це змінилося в останні роки, — питаю я. Фотограф Михайло, який досі мовчки сидів на своїй табуретці біля вікна, більше не може стримуватися.

— Але ж ви повинні це зрозуміти! Тоді нами керувала маріонетка. Той Єльцин, його ж ніхто серйозно не сприймав.

Юрій погоджується:

— А зараз ми маємо керівника, для якого важлива Росія. Який захищає наші інтереси. Він не дозволяє, щоб закордонні підприємства безкоштовно викачували нашу нафту. Зрозуміло, їм це подобалося, коли вони отримували нафту безкоштовно.

Коли я запитую, чому він думає, що закордонні підприємства мали право безкоштовно використовувати родовища нафти в Росії за часів Єльцина, Юрій трохи вагається.

— Про це я десь читав декілька років тому, я не пам'ятаю, як називалося підприємство, якась англійська назва.

Мабуть, мова йде про так звані концесії, які російський уряд у 1990-х роках організовував із закордонними нафтопереробними підприємствами. Деякі з цих угод і справді були не дуже сприятливими для Росії, але не було мови про безкоштовну експлуатацію родовищ.

Юрій і сам непогано почувався за часів Єльцина, він і зараз це пам'ятає. Але це була заслуга не Єльцина, а прем'єр-міністра Віктора Черномірдіна, — думає він.

— Він намагався робити добрі справи, власне в той час ми почали випускати першу модель «Газелі». Тоді я також працював по дванадцять годин на день, щодня, і я добре заробляв. Тоді ми ж мільйони отримували, було стільки нулів на грошах. І тоді я купив цю двокімнатну квартиру, Раніше в мене була лише одна кімната. Але зараз, з Путіним, у країні стало більше порядку. Не так, як би хотілося, а все ж.

Михайло додає:

— Я ж не був такий уже старий, коли Єльцин прийшов до влади, але я пам'ятаю, що вся країна здавалася великим цирком. Що завгодно могло статися, а він був клоуном.

Юрій читав, що написав про свого шефа начальник служби безпеки Єльцина, колишній агент КДБ Олександр Коржаков.

— Він говорить, що робочий день починався о дев'ятій. Пізніше Єльцин зазвичай телефонував, біля одинадцятої, й говорив, що вже час під'їсти. А у нього це означало...

Юрій присвистує й стукає себе двома пальцями під підборіддям. «Забухати» означає цей класичний російський жест.

— І в той день уже нічого не робилося. Він повинен керувати країною, а він працює по дві години на день.

Коржаков міг написати свої спогади під впливом того, що сам він був звільнений уже в 1996 році, після того як намагався переконати Єльцина скасувати вибори президента, щоб утриматися при владі. «А Путін і далі працює, як бачите», — говорить Юрій.

— Він сам каже, що працює, як раб на галері, а хочеться ж вірити людям, коли вони щось говорять. У всякому разі, видно, що за його правління в країні сталися зміни. Люди живуть краще. У мене самого двоє дітей і троє онуків, і я хочу, щоб у мене була можливість матеріально підтримувати їх. Правильно писав Толстой: «Якщо хочеш бути вільним і щасливим, треба відмовитися від того, що не потрібне». Часом треба від чогось відмовлятися.

А що таке свобода? — запитую Юрія.

— Але ж кожен має свою думку щодо свободи. За часів комуністів я сам був цілком вільною людиною, у будь-якому сенсі. Так, хіба що не міг поїхати за кордон, але це мене не цікавить, і тоді не цікавило. Я люблю свою рідну країну, тут я й живу. Поля, природа. Я був вільним у всьому. Ну, я говорю не про сталінські часи, тоді я не жив. Але й про ті часи люди говорять по-різному.

Але ж є ті, хто вважає, що за часів Єльцина було більше свободи, чи не так?

— Ой, я наведу приклад. Слухайте, от, скажімо, якщо в пияка є діти, вони мають повну свободу, можуть робити, що хочуть. А порядні батьки виховують своїх дітей, ці діти не мають такої свободи. Ми маємо різних батьків, один на прізвище Єльцин, інший — Путін. Чи не так? Про яку свободу ми говоримо? Кожен має свою думку про це. Може, хтось мав свободу красти за Єльцина. Путін цього не дозволяє. То ж злодій незадоволений, бо його свобода обмежена.

Юрій не один, хто так думає. Коли «Левада-Центр» у серпні 2013 року поставив таке запитання, виявилось, що більшість вважає, що мешканці Росії мають досить (60%) чи навіть забагато свободи (17%). Лише 15% вважають, що потрібно більше свободи.

Коли «Левада-Центр» запитав, якого типу демократії потребує Росія, лише кожен четвертий відповів, що західна демократія — це те, чого варто досягти. Натомість більш ніж половина вважає, що Росія або повинна мати свій власний шлях до демократії (34%), або той вид демократії, який був у

Радянському Союзу (17%). 8% опитуваних вважали, що Росія взагалі не потребує ніякої форми демократії.

А демократія — це що? — запитує Юрія.

— Це теж може мати різні значення. Адже говорили, що в стародавні часи була демократія, але тоді було рабство. Так само й зараз.

А справжня демократія — чи вона десь існує?

— Не, я в це не вірю.

Чи на Заході більше демократії, ніж у Росії?

— Ну, в них було більше часу, ніж у нас. У нас було лише двадцять років... З іншого боку, коли Джордж Вашингтон створив американську конституцію, вирішили: якщо хтось скаже щось погане про президента, буде засуджений до двох років ув'язнення, а в 1917 році закон був змінений, і термін позбавлення волі був збільшений до двадцяти років, коли хтось скаже щось погане, тому в США ніхто не наслідуюється критикувати президента.

Але ж це неправда. Де ви таке чули?

— Я чув це по телевізору чи читав у якійсь газеті. А у нас за часів Сталіна давали лише десять років. Отже, в Америці покарання вдвічі більше. І ще ось яка справа: це ж правда, що у нас був страшний голод на Волзі, три мільйони людей померло. А в Америці 9 мільйонів людей померло під час великої економічної кризи 1934 року. Чому ж про наших померлих досі говорять, а не про те, що сталося в Америці? Ось вона, ваша демократія.

Це правда, що, можливо, навіть п'ять мільйонів росіян померло від голоду на Волзі й Уралі в громадянську війну. Ще шість мільйонів померло від голоду під час колективізації сільського господарства в Радянському Союзі на початку 1930-х років, коли держава конфіскувала зерно в селян.

А от твердження про голод з мільйонами померлих у США — це вигадки, що їх використовували кілька років тому російські пропагандисти в інформаційній війни проти України. Це мало на меті довести, що голод у Радянському Союзі в 1930-ті роки, який у першу чергу вдарив по Україні, зовсім не був

наслідком усвідомленої політики Москви. Цього ж не могло бути, якщо й в Америці відбувалося те саме.

Такі пропагандистські трюки часто використовувалися ще за радянських часів. Російською це називається «А зато у вас негров линчуют!» — правильна радянська відповідь на американську критику злочинів проти прав людини в Радянському Союзі. Англійською це явище називається «whataboutism», бо радянська відповідь на критику завжди була спробою перевести дискусію на щось зовсім інше, найкраще, на якусь схожу проблему, на те, в чому можна звинуватити самого критика.

За часів Володимира Путіна влада застосовує старі штучки КДБ на новому рівні. Той, хто дивиться російське телебачення, може майже щовечора бачити нові приклади того, як в Америці набагато гірше виглядають справи, за які зазвичай критикують Росію. Якщо Росію критикують за ув'язнення активістів «Greenpeace» у міжнародних водах, російське телебачення показує, як у Німеччині поліція застосовує силові методи до активістів «Greenpeace», які намагаються зупинити перевезення ядерних відходів. Потім переходять до повідомлення про корабель «Greenpeace», який служба безпеки Франції підірвала в 1980-ті роки. Зрозуміло, не згадують про те, що міністр оборони Франції був змушений піти у відставку після цього скандалу, як і начальник зовнішньої розвідки.

Щоб мати змогу більш ефективно застосовувати пропагандистські трюки, правителі Росії на додаток почали створювати свої нові закони за західними зразками, щоб потім можна було показати, що й на Заході існують подібні правила. Наприклад, російський закон про пропаганду геїв є частковою копією статті 28 британського закону, про яку свого часу багато сперечалися. Вона була прийнята під час урядування Маргарет Тетчер і врешті скасована в 2003 році. Норми нового російського закону про вибори, який дуже ускладнює участь кандидатів від опозиції в місцевих виборах, сформовані за французьким зразком, але, зрозуміло, більш суворі. Закон, який вимагає, щоб російські громадські організації

реєструвалися як «іноземні агенти», частково сформульований за зразком американського закону «Foreign Agents Registration Act», який був прийнятий у 1938 році, щоб ускладнити пропагандистську діяльність фашистської Німеччини в США.

Зрозуміло, не існує американського закону, впровадженого в 1917 році з двадцятирічним ув'язненням для тих, хто висловлює критику президента, але ж існує американський закон того власне року, який останнім часом часто згадують на російському телебаченні. Він називається "Espionage Act", набрав чинності, коли США вступили в Першу світову війну, і справді передбачав 20 років позбавлення волі, зокрема, за розповсюдження пліток з метою підтримання військових дій ворога, за заклик до ігнорування наказів в армії. Під час Першої світової війни цей закон був розширений, так що було навіть заборонено різко висловлюватися про конституцію США, про американський прапор чи про американську військову форму. Однак найсуворіші вимоги цього закону були скасовані ще в 1921 році — подробиця, на якій російське телебачення не вважає за потрібне наголошувати.

Оскільки Юрій, здається, має дуже актуальну інформацію про різні дивовижні американські закони, я запитую, чи часто він дивиться телевізор. Ні, насправді, — говорить він, — немає на це часу.

— Я надаю перевагу передачам про природу, про тварин, таким спокійним передачам. Я не дуже-то й цікавлюся новинами. Але, зрозуміло, я трошки дивлюсь і це. Особливо, якщо йдеться про Росію. Те, що відбувається в інших країнах, не дуже мене й обходить.

У 1990-ті роки існували різноманітні телевізійні канали і можна було дізнатися про різні точки зору, багато хто говорить, що зараз показують лише одну точку зору. Чи ви помічаєте щось таке?

— Ну, я вважаю, що й зараз так. Балакають багато й показують голих жінок.

Фотограф Михайло знову приєднується до розмови.

— Чи ти говориш про тих жінок, які розгулюють із великими цицьками, як же вони називаються? Зараз їх показують по телебаченню, за часів Сталіна, я думаю, їх покарали б на місці пострілом у потилицю.

Юрій не цілком згоджується.

— Ні, можливо, не на місці... Але я вважаю, що простій людині легше живеться в час диктатури. Чому? Що в цьому поганого? Тоді вся країна працювала.

Михайло має подібні погляди.

— Так, я згоден, що було легше жити за радянських часів, усе для тебе було заздалегідь обдумане. Ти ходив до школи, потім міг вибирати з трьох напрямків: професійно-технічне училище, технікум чи інститут. Коли ти закінчував навчальний заклад і складав екзамени, тобі надавали місце праці.

— Легше було тим, хто сам не хотів думати, — говорю я. Юрієві не подобається моя точка зору.

— Зрозуміло, люди завжди думають, вони й тоді це робили, якщо ви говорите щось інше, то це лайно. Після працевлаштування за розподілом ви повинні були працювати там три роки, потім ви були вільні й могли робити, що захочеш. Якщо вмієш викручуватися, то й три роки не треба було працювати, можна було якось зробити, щоб запросили на іншу посаду. Не так уже й погано було.

— Але в такому разі чи не краще було б обрати президентом комуніста Зюганова, а не Путіна, — пропоную я. Юрій змовкає й замислюється.

— Ну ні, я не знаю. Ні, Зюганов — не та людина. Він не здатний вести країну вперед. Так, за ним — комуністична партія, це одна справа, але він — не той чоловік, який може підняти країну.

Та Юрій не цілком переконаний, що Путін повинен і далі керувати країною після наступних виборів 2018 року.

— Це ж залежить від того, які ще будуть кандидати. Може, й не буде нікого хорошого, з кого вибирати. Тоді буде краще, щоб Путін залишився на своєму місці. Але, якщо з'явиться якийсь гідний кандидат, який зможе сісти на його місце, чому

б і ні? Поживемо — побачимо, поговоримо про це, коли надійде час наступних виборів. Він же старішає й починає виглядати дещо втомленим. Але ми в Росії почали жити краще за його правління, цього ніхто не може заперечити. Це ж бачать також на Заході, чи не так?

Та чи це є заслугою лише Путіна? — запитую я.

— Я вважаю, що це заслуга всієї країни. І Путіна також. Люди ж працюють для своєї країни.

— І чому на Заході так багато тих, хто не любить Путіна? — запитує Михайло біля вікна.

Бо багато кого непокоїть брак демократії й прав людини, — відповідаю.

— Про права людини я можу зрозуміти. У нас же поліція знущається з людей і таке інше, — та Михайло не встигає закінчити речення, як Юрій уже заперечує йому.

— Та це ж лише поодинокі випадки, а по телебаченню показують, як це буває в Америці, там також знущаються...

— Так, ось, наприклад, у Гуантанамо.

— ...і тоді чомусь не згадують про права людини.

— Це буває, але не так часто, як у Росії. А ось ці балачки про демократію... Відверто кажучи... Юрій, який сидить отут, він звичайна людина, як і я. Ми можемо сидіти тут, на кухні, й говорити про що завгодно, і, напевне, ніхто не прийде й не забере нас завтра в поліцію на допит. А все інше, щоб оце вийти на вулицю й відверто критикувати когось... По-перше, я на цьому не розуміюся. І по-друге, для чого це потрібно? Я особисто не відчуваю ніяких проблем щодо демократії в нашій країні. Я маю на увазі, що немає нічого такого, що я хотів би сказати, але мушу мовчати. А всі інші справи, злочини проти прав людини, поліція й таке інше, можливо, це й правда, що в них розв'язані руки. Я фотографував під час маніфестації тут, у Нижньому Новгороді, а вони впіймали мене й відвезли в поліцію. Ці антипротестні поліціанти, ми ж можемо зустрітися в крамниці чи ще десь, ми ж такі самі люди. Але там вони ставилися до нас, як до худоби, вони били нас

кийками, до того ж, вони не робили ніякої різниці між мною й протестувальниками. Це мені не сподобалось.

— Але ж це не дуже серйозно, — вважає Юрій.

— Коли дивишся, як розганяють протестувальників в інших країнах, бачиш, що й там роблять абсолютно те саме. Палиці і все таке. А то й ще гірше.

— Можливо, так це показують по вашому телебаченню?

— Так, зрозуміло.

— Може бути, що не все, що показують по телебаченню, — вся правда, — зауважую я.

— Але ця проблема також серйозніша на Заході, — висловлюється Юрій.

— Я думаю, люди скрізь у світі однакові, але там, у Штатах, вони нашпиговані тими балачками. Тому вони бояться Росії.

МИХАЙЛО

Я прощаюся з Юрієм і спускаюся до машини Михайла. Він трохи здивований тим, що Юрій нічого не говорив про велетенську корупцію у вищих колах влади, як він це робить звичайно, коли немає чужих людей.

А ви самі, — питаю, — ви теж не бачите жодних проблем з демократією в Росії? Адже ви не вірите нікому з політиків.

Та на Заході демократії не більше, ніж у Росії, — вважає Михайло, — прості люди не мають ні на що впливу.

— Я не кажу, що мені байдуже, що відбувається в цій країні, це не зовсім так, просто є важливіші справи. У мене є своя країна, про яку я піклююся, — це моя сім'я, моя дружина й мої діти. Я хочу, щоб наше життя було добрим і безпечним. І поки політики мені не перешкоджають, все гаразд.

Ми їдемо забрати дружину Михайла Альону та їхніх двох дітей: Віктора, якому лише рік, і п'ятирічну Лізу. Вони святкували день народження друга. Взагалі, Альона працює журналісткою в газеті, але зараз вона в декреті з Віктором.

Обоє дітей мають свої безпечні кріселка на задньому сидінні автомобіля, і Альона сідає між ними. Ми поїдемо до великого торговельного центру «Мега», який фірма «Ікеа» збудувала на околиці Нижнього Новгорода. Транспорту на захід небагато, шосе має чотири смуги, тому поїздка триває недовго. Ми маємо виїхати за межу міста, бо, як і в багатьох інших містах Росії, «Ікеа» могла легше домовитися з владою сусідньої місцевості, ніж мільйонного міста.

І найкращі, і найгірші бюрократи знаходяться в Росії, — писав колишній керівник «Ікеа» в Росії Леннарт Дальґрен, — усе залежить від того, чи вони хочуть, щоб щось сталося, чи ні». Можна додати, що бажання бюрократів залежить від того, що вони самі можуть виграти через те чи інше рішення.

При вході до «Ікеа» стоять два флагштоки з прапорами: на одному — шведський прапор, на іншому — російський. Білі безкоштовні автобуси стоять біля автоматичних дверей. Увійшовши, ми ніби потрапляємо до Швеції. Єдина різниця

полягає в тому, що вівіски російською мовою. У ресторані пропонують шведські м'ясні кульки з картопляним пюре й брусничне варення за 99 рублів (приблизно 2 євро), але улюблена страва Михайла — лазанья з лососем.

— Це й справді дуже смачно!

Та зараз ми не їстимемо, лише пороздивляємося довкола, а потім поїдемо до центру міста. Михайло цікавиться, чи справді дивні назви товарів в «Ікеа» щось означають шведською мовою.

Великий магазин «Ікеа» — це лише невеличка частинка велетенського торговельного центру. Зараз суботній вечір, і в ресторанному відділі чимало родин з дітьми. Є тут і «Макдональдс», і суши-бар, і мексиканська забігайлівка, і типова російська «Чайна ложка». Позаду видніється вхід до французького супермаркету «Ашан», а посередині — майданчик для катання на скейтах, де два десятки дітей і дорослих ковзаються, так-сяк утримуючи рівновагу. Усі діти в касках.

— Ми каталися тут кілька днів тому, дітям дуже сподобалося, — говорить Михайло.

В іншому крилі торговельного центру знаходиться великий магазин будівельних матеріалів, а посередині — всілякі крамнички російських і міжнародних торговельних мереж, від шведського магазину одягу «H&M» до крамниці «Солдат удачі», який дістав свою назву від відомого фільму «Soldier of Fortune». Крамниця пропонує все для справжнього чоловіка, від ножикив і великих ножів до біноклів і камуфляжного одягу. Вівіска цієї військової крамниці зроблена у вигляді червоної зірки з камуфляжними оздобами. Це єдине, що нагадує Радянський Союз у цьому храмі капіталізму.

Ми повертаємося до центру міста іншою дорогою. Багато чого нового побудовано за останнє десятиріччя, але тут, у передмісті, панують сірі бетонні велетні радянської епохи. Метро, у всякому разі, нарешті, побудоване, так що зараз одна станція є й тут, на східному березі річки Оки.

— Це завдяки новому губернаторові міст метро нарешті готовий, — говорить Альона.

Згідно з правилами радянської планової економіки, метро повинно бути в кожному місті, де мешкає понад мільйон людей, і не могло бути в жодному місті, де кількість мешканців була менше мільйона. Нижній Новгород став містом-мільйонником наприкінці 60-х років, планування метро розпочалося в 1973 році, а його будівництво — у 1977-му. Перші станції були відкриті у 1985 році.

Півторакілометровий міст через Оку був спроектований ще за радянських часів, його будівництво розпочалося в 1992 році. Оскільки тоді економіка країни була «у вільному падінні», робота посувалася повільно, а в 1995 році будівництво було призупинено — бракувало коштів у бюджеті. Будівельні роботи знову розпочалися лише в новому тисячолітті, коли Путін прийшов до влади, і в 2009 році міст був відкритий для автотранспорту. Будівництво метро через Оку було закінчено лише в 2012 році.

Старі райони міста знаходяться на іншому березі Оки. Тут радянські бетонні велетні несподівано зникають, натомість вулиці прикрашають елегантні будинки XIX століття, побудовані багатими купцями, які стали першими жертвами революції. Ми паркуємося, беремо дітей і йдемо по вулиці Велика Покровська. Ця вулиця дістала свою назву від православного релігійного свята — Покрови Божої Матері.

За радянських часів вулиця мала іншу назву — Свердловка — на честь партійного керівника Якова Свердлова, який народився в Нижньому Новгороді. Небагато залишилося з його життєвого доробку на туристичному бульварі, який прикрашають привабливі ресторани й урочисті будівлі XIX століття. Особливо виділяється театр, побудований у 1798 році, який з радянських часів носить ім'я Максима Горького.

Вулиця завершується нижньогородським кремлем — міською фортецею — і статуєю у формі льотчика, що стоїть спиною до Волги. Чкалов — відоме прізвище, але ким він був?

— О, ви цього не знаєте? Це ж наш великий полярний льотчик, я думав, він відомий у всьому світі, — дивується Михайло.

— В інших країнах, мабуть, є свої герої, — говорить Альона.

Біля підніжжя пам'ятника Чкалову любителі вечірніх прогулянок зібралися, щоб подивитися на Стрілку — місце, де річка Ока впадає у водну артерію Росії — Волгу. Кілька дітей катаються на скейтах чи велосипедах навколо пам'ятника. Віктор сидить на плечах у Михайла й жує канапку, яку тато купив у закусочній «Subway» на бульварі. Ліза починає втомлюватися й хоче морозива. Час повертатися додому.

Михайло й Альона мешкають у старій трикімнатній квартирі у старому двоповерховому дерев'яному будинку, близько від центру. Це кооперативний будинок, у спорудженні якого брав участь хтось із рідних Михайла ще в 60-ті роки. Це був один із способів уникнути нескінченно довгих черг на отримання житла — вступити в кооператив, позичити гроші в держави й самому платити за будівництво. Житлові кооперативи були заборонені в 1937 році як ідеологічно неприйнятний прояв приватної власності в радянській соціалістичній системі, але наприкінці 50-х років знову дозволені, щоб вирішити гостру проблему нестачі житла.

— Не розкішно, але я люблю жити тут, і в центрі, і трохи зелені довкола, — говорить Михайло.

У великій кімнаті є великий плаский телевізор, по якому показують російську версію «National Geographic Channel». Коли надходить дев'ята година, я хочу подивитися новини по першому каналу, але втомлююся вже за кілька хвилин, бо зміст такий передбачуваний.

— Чи ви хочете натомість подивитися «Дощь»? У нас він є, — пропонує Михайло, який і справді надає перевагу програмам про природу, як і зварник Юрій. Адже в них зовсім немає політики.

Невеликий телевізійний канал «Дощь» показує програми про актуальні події, і критичні висловлювання там можна

почути, він також робив передачі про найбільші маніфестації опозиції в останні роки. Раніше цей канал можна було дивитися лише в Інтернеті, але після того, як студію відвідав тодішній президент Дмитро Медведєв, «Дождь» несподівано дістав місце у пакетах телеканалів кількох великих компаній, що розповсюджують кабельне телебачення. Це значно збільшило кількість потенційних глядачів «Дождя» і було одним із небагатьох досягнень демократизації за чотири роки перебування Медведєва в Кремлі.

Дискусія на каналі «Дождь» цікавіша, ніж завжди заздалегідь відомі новини на державному телебаченні, але тут, у Нижньому Новгороді, місцеві вибори в Москві, які відбулися тиждень тому, здається, вже трохи не актуальна тема. Добре, знову ввімкнімо щось про природу, — пропоную я за деякий час.

— Знаєте, мені зовсім не подобається «Дождь». Вони якісь надто партійні, їм так і хочеться весь час усе критикувати, — говорить Михайло.

Так само вважають і можновладці, і після нового року всі великі компанії кабельного телебачення будуть зобов'язані знову виключити «Дождь» зі свого списку каналів. Тому в березні 2014 року канал буде на межі банкрутства.

Але ж і перший канал так само партійний, а може ще й більше, тільки в іншому напрямку, — закидаю я.

— Так, але це так і треба. Це ж державний канал, зрозуміло, вони повинні бути на боці держави. А от «Дождь», ті приховано партійні, вони вдають, що вони об'єктивні, хоча це не так. Я цього не люблю, — говорить Михайло.

Щоб телеканал, який фінансується з громадських коштів, міг критикувати можновладців, — це здається зовсім неприйнятним для більшості росіян. Хто при владі, той і держава.

Зараз «National Geographic Channel» показує американських електриків, які ремонтують кабель високої напруги за допомогою гелікоптера, який завис у повітрі лише в кількох метрах від товстезного кабелю.

— Це набагато цікавіше, ніж оті політичні балачки, — вважає Михайло. — Здається, в них невичерпні кошти на ці програми, це ж надзвичайно професійна зйомка. А ніколи не видно, як вони знімають, де, власне, перебуває оператор?

Потім він питає, чи й справді життя на Заході набагато краще, ніж тут, у Росії.

— У мене є знайома, яка живе у Франції, так вона говорить, що все було б добре, аби тільки не всі оті мусульмани.

Наближається одинадцята година, і Михайло пропонує відвезти мене на залізничний вокзал. Коли ми виходимо, він звертає увагу на кількох молодиків, у яких вигляд не зовсім, як у росіян.

— Скоро й тут буде, як у Баку, й вони повинні будуть щось робити.

Коли він бачить, що я не зовсім розумію його гнів, він намагається пояснити.

— Ви ж знаєте, як воно є. Не завжди найталановитіші мусять виїжджати за кордон, щоб заробити. Ті, хто щось має в голові, і вдома роботу знайдуть.

Популярна московська футбольна команда «Спартак» щойно виграла в місцевої «Волги» зі скромним результатом 1-0, і на пероні юрмиться група поліціантів і збуджених уболівальників «Спартака», які повертаються додому, до Москви. У мене квиток у плацкартний вагон.

— Вітаю, у вас буде цікава ніч, — говорить Михайло, криво всміхаючись, коли провідник перевірів мій паспорт і я потиснув йому руку на прощання.

У мене нижня полиця, навпроти мене — жінка середнього віку. Більшість пасажирів — трохи п'яненькі вболівальники «Спартака», їм років по тридцять. Наймолодші й найбільш дики, здається, разом приїхали на автобусі. П'яний кругленький чоловічок років двадцяти п'яти біжить, озирається, щоб пересвідчитися, що провідника поблизу немає, і смикає за рукав одного зі «спартаківців»:

— У мене немає квитка, але я хочу повернутися додому. Що мені робити?

— Залазь он туди, нагору, поки ніхто не бачить, і не показуйся!

З чисєюсь допомогою пасажир без квитка видряпується на широку багажну полицю на самій горі. По дорозі двічі падає його пластиковий пакет, а на півдорозі догори він і сам мало не падає. Ніхто з пасажирів не говорить нічого — краще не втручатися. Чоловік ховається під стіною й замовкає.

Коли двері зачинилися й освітлений перон зник за вікном, до вагона входять три кремені поліціянти, які повільно йдуть коридором. Один із «спартаківців» сидить на краю моєї полиці, тримаючи в руці відкриту бляшанку з пивом. Один із поліціантів суворо зиркає на нього.

— Щоб я цього більше не бачив.

«Спартаківець» нічого не говорить, поки поліціянти не переходять до іншого вагона. Тепер він може знов грати роль сильного перед своїми приятелями.

— Що ж мені робити? Він не хоче більше цього бачити, а іншого в мене немає. І навіть ця бляшанка вже порожня.

Поліціянти більше не повертаються, і ніч проходить несподівано спокійно.

Раннього недільного ранку в Москві дощить, а номер у готелі звільниться лише опівдні. Я залишаю свій багаж і йду прогулятися. Врешті знаходжу відчинений ресторан у бічній вуличці за Большим театром. Кілька нічних відвідувачів ще перебувають у барі. Я повернувся до великого міста.

САХАРОВ У МОСКВІ

У невеликих російських містах головні вулиці продовжують носити ім'я Леніна, і засновник Радянського Союзу продовжує стояти на головному перехресті. Руйнування ікони в часи падіння Радянського Союзу почалося поступово зі зміною назв вулиць у Москві, а згодом це досягло Ленінграда, Свердловська та Горького, які повернули свої старі назви. Після того хвиля зупинилася. Радянського Союзу вже немає, а імена катів досі лишаються на мапі.

Ніде шизофренічна картина не є такою ясною, як перед колишньою головною будівлею КДБ у Москві. За радянських часів це місце називалося площею Дзержинського на честь засновника радянської служби безпеки Фелікса Дзержинського. Сам герой стояв, як статуя, на перехресті до невдалого серпневого путчу в 1991 році. Тепер його немає, а в сусідньому маленькому сквері знаходиться пам'ятний камінь жертвам ГУЛАГу. Сірий камінь величезного розміру був доставлений туди із Соловків, острова в Білому морі, де були відкриті одні з найперших концентраційних таборів на початку двадцятих років. Біля каменя лежать десятки червоних гвоздик і декілька більших букетів, покладені від усіх москвичів, які приходять сюди, щоб згадати своїх знищених близьких. Але довгий вигравіруваний текст на п'єдесталі майже не читається — позолота вже багато років не оновлювалася. І служба безпеки, яка тепер зветься ФСБ, яка й надалі має свою штаб-квартиру в тому ж самому жахливому жовтому будинку, зараз є сильнішою, ніж будь-коли. Це старе робоче місце Володимира Путіна. Уже обіймаючи посаду прем'єр-міністра, він у грудні 1999 року відкрив пам'ятну дошку на честь свого колишнього шефа і попередника Юрія Андропова. Кам'яна табличка прикріплена на розкішному жовтому фасаді і зазвичай можна її побачити, лише зробивши кілька кроків від каменя із Соловків. Але зараз це неможливо, тому що будівля служби безпеки покрита зеленою тканиною для реконструкції.

Саме Юрій Андропов як голова КДБ прийняв рішення про переслідування лауреата премії миру Андрія Сахарова і рекомендував, щоб він був висланий в закрите місто Горький. Опісля Андропов став очільником усього Радянського Союзу і залишив Сахарова надалі в його вигнанні. Після смерті Андропова в 1984 році велика вулиця в південній частині Москви отримала його ім'я. Через декілька років Сахаров був зустрінутий як герой, коли він нарешті отримав право повернутися до Москви. А після його смерті на його честь також була названа вулиця в столиці: проспект Сахарова, яка починається одразу на північ від Садового кільця і закінчується на «площі трьох вокзалів», де Сахаров був зустрінутий після вигнання. Саме на проспекті Сахарова була організована одна з найбільших демонстрацій проти сфальсифікованих виборів зимою 2012 року.

Але не тільки Юрія Андропова, тюремника Сахарова, можна побачити на плані вулиць Москви. Також знову з'явився Фелікс Дзержинський. Все ж таки велика статуя біля колишньої будівлі КДБ ще не повернута, попри те, що це питання все частіше з'являється у дискусіях («ми не повинні соромитися своєї історії» — такий аргумент). Але перед центральною поліційною дільницею Москви на вулиці Петрівка невеликий бюст Дзержинського вже стоїть. Він знову з'явився в листопаді 2005 року, одразу ж перед щорічним святом радянської міліції. Тоді Володимир Путін керував Росією вже п'ять років.

На іншому боці вулиці, кількасот метрів праворуч від точки, на яку дивиться Дзержинський, знаходиться архів організації «Меморіал». Тут зберігають сотні тисяч листів, документів і предметів, що розповідають про жертв Дзержинського і його послідовників. Тепер організацію хочуть класифікувати як «іноземного агента». І саме «Меморіал» у свій час зробив так, щоб соловецький камінь був установлений перед штабквартирою КДБ. Коло замкнулося.

Будинок, у якому мешкав Андрій Сахаров, розташований майже рівно за два кілометри від вулиці, яка носить його ім'я.

Це псевдокласична дев'ятиповерхова будівля, спроектована відповідно до архітектури сталінських часів, з білими колонами між четвертим і п'ятим поверхами. Будинок стоїть біля Садового кільця з його щільним рухом і побудований зі світлого жовто-коричневого каменю — колір має певну схожість зі штаб-квартирою КДБ, яка знаходиться лише за один кілометр від проспекту Сахарова. На нижньому поверсі будинку розташований німецький банк і невелика продуктова крамниця з вибором товарів, про які в радянські часи могли мріяти лише найвищі партійні керівники. Круглий металевий рельєф на стіні відображає профіль Андрія Сахарова з найпростішим з усіх можливих пам'ятних текстів: «Тут мешкав Сахаров».

Рельєф Андропова на будівлі КДБ за два кілометри звідси має більше символів: «У цьому будинку на посаді голови Комітету Державної Безпеки СРСР у період з 1967 по 1982 роки працював видатний політичний діяч Радянського Союзу, Герой Соціалістичної праці, генерал армії Юрій Володимирович Андропов».

Щоб відвідати будинок Сахарова, необхідно заздалегідь зарезервувати час — не щодня у нього є відвідувачі. Я натискаю кнопку на входних дверях, і мене пропускають. Сходи зберегли частину величі радянської епохи, навіть якщо радянська розкіш невибаглива в порівнянні з помпезністю, якою оточила себе еліта нової Росії. Чотири пофарбовані в жовтий колір, завтовшки в один метр колони підтримують стелю, яка прикрашена величезною штукатуркою у вигляді геральдичних лілій і щось на зразок величезних деталей «Леґо» з гіпсу. Трохи зношена підлога з білих мармурових плит і червоного граніту раптово перетворюється на звичайну нерівну клінкерну цеглу перед ліфтом — жерстяною коробкою у радянському стилі в сірій шахті, яка, вірогідно, не була частиною монументального проекту сталінських архітекторів.

Я натискаю шістку, і жерстяна коробка трясучись починає рухатися. На шостому поверсі я натискаю ще на одну кнопку, і архіваріус Катерина Шиханович відчиняє двері. Це

маленька жінка приблизно шістдесяти років з упевненим голосом.

— Це архів Сахарова, Андрій Дмитрович тут не мешкав, — пояснює вона і показує архіви та вітрини.

Потім вона виймає ключі, ми знову виходимо до сходів, і вона відчиняє розташовані поруч двері. Паркетна підлога з товстих дощок, розташованих у вигляді кістки риби, темно-коричневі лаковані книжкові стелажі, жовто-коричневі шпалери з квітковим орнаментом і помаранчеві штори. На маленькому письмовому столі біля вікна у спальні стоїть друкарська машинка Сахарова у замкненій валізці. Тут Андрій Сахаров провів свої останні місяці, тут він написав свої останні тексти, у яких намагався переконати керівництво Радянського Союзу, що імперія повинна бути реконструйована і перебудована на демократичних принципах.

Улітку 2011 року молоді демократи-активісти в Москві розпочали Інтернет-кампанію зі збору коштів і перетворення квартири в музей. За один рік зібрали суму, приблизно еквівалентну 35 000 євро, відновили квартиру, облаштували її оригінальними меблями і експонатами відповідної епохи. У лютому 2013 року, за 23 роки після смерті Сахарова, зуміли відкрити квартиру для відвідувачів.

Катерина Шиханович натискає кнопку на телевізійному пульті, і світло радянської лампочки під стелею слабне. Сучасна Москва за вікном прикрита білим екраном і перетворюється на чорно-білу Москву 1960-х років. На задньому плані чутно радянську радіопередачу, і ми можемо спостерігати за історією Сахарова від видатного радянського фізика-ядерника до всесвітньо відомого борця за демократію, висланого дисидента, і його останні роки авторитетного, але ігнорованого нонконформіста між прагматичними політиками, незручної людини, яка намагалася говорити про мораль і справедливість, коли потрібно було брати владу, перш ніж це зробив би хтось інший.

У своєму останньому виступі перед групою опозиціонерів на з'їзді народних депутатів 14 грудня 1989 року він

попередив, що радянське керівництво веде країну до катастрофи, і вимагав скасувати 6-ту статтю радянської конституції, яка закріплювала особливе становище комуністичної партії. В останніх словах промови йшлося про короткочасні політичні страйки, які поширювалися країною. Опоненти Сахарова з демократичного руху вважали, що страйки не є конструктивними і повинні бути припинені, але він мав протилежну думку:

«Важливо те, що народ нарешті знайшов спосіб висловити своє бажання і те, що люди готові надати нам свою політичну підтримку. Це ми зрозуміли на цьому тижні. І ми не маємо права втратити цю підтримку. Наша критична пасивність була б подарунком для консервативних сил. Це єдине, що їм потрібно».

Того ж вечора він помер у цій квартирі.

Коли презентація закінчилася, я оглянув квартиру. Потім Катерина Шиханович взяла великий стіс книг і брошур з полиці.

— Ви цікавитеся Сахаровим. Ось його мемуари.

У моїй руці лежать два товсті радянські зошити зі щільним друком на сірому папері — окремих уривок із журналу «Знамя», який протягом 1990 року у вигляді фейлетонів публікував мемуари Сахарова.

— А ось продовження.

Вона додає ще товстіший том, надрукований російською мовою в Нью-Йорку — книгу Сахарова про заслання в Горькому і останні роки в Москві. І ще кілька книг і брошуру про архів Сахарова. Усе для мене.

Виявляється, що Сахарова у його квартирі відвідують не щодня.

— Ні, приходять не дуже багато. Але ж мета полягає не в цьому. Це не має бути туристичним об'єктом, ми хочемо розповісти про Сахарова тим, хто насправді цим цікавиться.

Але якої думки був би Андрій Сахаров про сучасну Росію? Одна з тих, хто може знати, — це 86-річна Людмила Алексєєва.

Вона одна з найзначніших постатей у радянському русі за права людини, до якого Андрій Сахаров приєднався наприкінці 1960-х років. З 1968 року вона була однією з відповідальних осіб за друковану через копірку газету зі складною назвою «Хроника текущих событий». Видавати власну газету в Радянському Союзі було, зрозуміло, цілком заборонено. Людмилу Алексєєву неодноразово викликали на допити, а її квартиру обшукувала служба безпеки.

У 1976 році вона була одним із засновників Гельсінкської групи в Москві — організації, яка мала на меті захищати права людини в Радянському Союзі відповідно до Гельсінкської декларації, яку Радянський Союз підписав у попередньому році. Подібні групи із захисту прав людини пізніше були засновані в багатьох інших країнах, зокрема й Гельсінкська група у Швеції.

Гельсінкська група в Москві повідомила про своє заснування на прес-конференції для іноземних журналістів, яку влаштували в квартирі Андрія Сахарова — надзвичайний виклик у тоталітарному Радянському Союзі 1970-х років. Протягом року більшість перших активістів були арештовані або змушені емігрувати.

У січні 1977 року служба безпеки провела ще один обшук у квартирі Людмили Алексєєвої і конфіскувала «антирадянські твори». Державна радянська інформаційна агенція ТАРС повідомила, що вона була іноземним агентом, і вона вимушена була покинути країну. Три роки потому Андрій Сахаров сам був засланий до Горького, але навіть під час вигнання Людмила Алексєєва підтримувала з ним зв'язок.

Зараз вона мешкає в Москві і є головою Гельсінкської групи. Вона є одним з небагатьох активістів дисидентського руху 1960-х років, які ще залишилися. До недавнього часу

вона була одним із найактивніших учасників регулярних протестів за свободу публічних протестів, які гарантуються 31-ю статтею конституції Росії. 31 грудня 2009 року вона одяглася, як Снігурка, постійна супутниця Діда Мороза, російської версії Святого Миколая. Вона одягла синю сукню Снігурки з блискітками, повісила на шию цифру 31 і вийшла на площу в супроводі двох одягнених в червоне ельфів. Вона негайно була затримана поліцією. Тоді їй було 82 роки.

Після досягнення 85-річного віку Людмила Алексєєва все частіше залишається в своїй квартирі, але її блог показує, що вона думає так же ясно, як і завжди.

Коли я телефоную їй на домашній номер, вона відповідає після двох гудків. Голос слабкий, але твердий.

— Так, я мала честь знати Андрія Дмитровича. Мені не просто взяти на себе роль Сахарова, але я впевнена, що він би критикував нинішню ситуацію. Він би говорив відкрито що він думає, адже він був дуже чесною і безстрашною людиною. І він, звичайно ж, різко засудив би мракобісну політику Володимира Путіна.

Замість мирного співіснування, про яке говорив Сахаров, можновладці зараз навмисно загострюють конфлікти, не тільки між Росією і Заходом — вони також штовхають бідних селян проти успішної Москви.

— Так, такі зараз справи. Розділяй і володарюй, цим вони займатися у нас. Та і як вони можуть чинити інакше? Ті, у кого влада, хочуть зберегти її, і в них дуже розвинуте почуття, коли мова йде про те, щоб помітити небезпеку. Вони розуміють, що громадянське суспільство є найсерйознішою небезпекою, яка їм загрожує, а вона найчастіше виникає в столиці та в інших великих містах. Заможна частина населення завжди активніша, ніж бідна частина. І основну підтримку можновладці мають у розвалених селах, малих і середніх містах. Йдеться про найбіднішу, найбільш малоосвічену і найменш організовану частину населення.

Радикально-демократична група Андрія Сахарова в радянському парламенті, на з'їзді народних депутатів боролася

проти так званої «агресивно слухняної більшості» — партійної верхівки та інших консервативних представників радянського суспільства, які не мали своїх власних ідей, але завжди були готові підкоритися наказам зверху і припинити всі спроби демократичних змін.

Так чи можна було б сьогодні так само описати величезну більшість, яка не протестує проти правління Путіна, — запиту я в Людмили Алексєєвої.

— Ні, ні. Слухняна більшість, так можна сказати, але не агресивна. І якщо подивитися на дослідження «Левада-Центру», то можна побачити, що протестні настрої в занепадлих регіонах навіть сильніші, ніж у Москві, хоча результати виборів свідчать про те, що всі голосують за Путіна. Істина полягає в тому, що багато хто не голосує і результати фальсифікуються. Люди добре розуміють справжній стан речей, вони знають, що їхнє життя не залежить від того, як вони голосують, і тому вони не голосують.

Тому, за словами Людмили Алексєєвої, краще говорити про пасивну більшість.

— Люди просто розуміють, що навіть якщо ми формально маємо вибори, то ці вибори фактично організовані таким чином, що вони гарантують владу нинішнім правителям.

Але багато хто, з ким я говорив, все-таки демонструють агресивне ставлення, можливо, передусім, спрямоване проти Заходу, — заперечую я.

— Так, це правда. Але насправді мова йде не про агресію, а про вороже ставлення. Росія сьогодні не є агресивною країною. Але вороже ставлення існує. Послухайте, бідні ніколи не люблять багатих. А у вас життя краще, ніж у нас.

Людмила Алексєєва посміхається.

— Щойно люди почнуть жити трохи краще, справи зміняться.

Після п'ятдесяти років діяльності як правозахисника Людмила Алексєєва продовжує вірити, попри всі проблеми і відсутність прогресу, що демократія має майбутнє в Росії.

— У нас немає традицій громадянської активності, у царській Росії і в Радянському Союзі було дуже легко придушити різні рухи. Те, що нам було потрібно, — це нове покоління, яке виросло після розпаду Радянського Союзу. У нас є багатий уряд, але народ бідний. І все-таки багато хто готовий допомагати як волонтери, хоча в них складні економічні умови.

Вона переконана, що російське громадянське стає сильнішим.

— У цьому я впевнена. Громадянське суспільство могло розвиватися в надзвичайно важких умовах. І ми розвиваємося далі.

СЦЕНАРІЇ

Росія розвивається далі — але в якому напрямку?

Віктор Гельман писав, що країна в 2010 році потрапила в інституційну пастку: ситуацію рівноваги, яка не працює, але великі гравці не хочуть змін, тому що вони піклуються про свої власні інтереси. Суспільні правила гри, які вони сформували за роки Путіна при владі, ґрунтуються на системній корупції, і чим довше це триватиме, тим важче буде зламати ці правила.

Гельман описує чотири різні сценарії розвитку Росії:

1. Жодних змін — застій.
2. Подальше посилення репресій.
3. Крах режиму.
4. Повзуча демократизація.

Основною альтернативою є перша: загнивання, як Володимир Гельман її називає. Можновладці намагаються зробити якомога менше змін в моделі, яка працює і, починаючи з нового тисячоліття, дає їм величезну перевагу. І навіть якщо багато росіян не задоволені поточним станом справ, мало хто може побачити реальну альтернативу. Крім того, вважаються неприйнятно високими соціальні витрати на новий політичний переворот, та ще й в порівнянні з політичним землетрусом 1990-х.

Ситуація, однак, неминуче зміниться. Найбільшою перешкодою для нескінченного збереження і подальшого зміцнення чинної системи є гроші: з метою збереження політичної стабільності та балансу між інтересами правлячих груп, вони потребують великого і дедалі більшого потоку економічних ресурсів. Гроші потрібні, щоб тримати населення задовленим і спокійним, але також, і, можливо, у першу чергу, для корегування і змощення політичної системи на всіх її рівнях. І навіть якщо потік грошей не закінчиться, поки важко зрозуміти, чи теперішнє поєднання м'якого придушення і пропаганди буде достатнім у довгостроковій перспективі.

Для подальшого блокування незадоволених можновладці будуть змушені посилювати репресії — згідно з альтернативою номер два. Але тут теж є проблеми, не в останню чергу, коли мова йде про гроші. Подальші репресії дають владі можливість дати відсіч деяким симптомам політичної хвороби, але вони не зачіпають самих причин хвороби. У той же час ціна політичної стабільності зростає, тому що можновладці повинні не тільки використовувати все більше і більше ресурсів для контролю і придушення будь-якої політичної опозиції, але й також вони повинні сильно розширити грошовий потік безпосередньо до осіб, відповідальних за безпеку, сплачуючи за лояльність.

З іншого боку, приклад Республіки Білорусь, за словами Гельмана, доводить, що навіть неефективний репресивний режим може зберігати політичний баланс відносно довго, якщо не існує ніяких реальних політичних альтернатив. Але Росія відрізняється від Республіки Білорусь тим, що міжнародна легітимність довгий час мала значення для правлячої еліти — не в останню чергу через те, що вона проводила велику частину свого часу на Заході, де вони хочуть і надалі мати можливість вкладати свої капітали. Участь Росії в подіях в Україні та анексія Криму в березні 2014 року, крім усього іншого, може розглядатися як спроба змусити членів еліти забрати свої ресурси на Заході і, таким чином, стати безпосередньо залежними від виживання нинішнього режиму.

Раптовий крах російського режиму здається менш імовірним, ніж інші сценарії — але це теж може статися, бо очевидно, що все складніше і складніше підтримувати політичний баланс.

Повзуча демократизація є протилежністю до посилення репресій. І якоюсь мірою можна було побачити ознаки такого розвитку подій у Росії в 2013 році, але навесні 2014 року, здається, вітер подув в іншому напрямку.

Російський націоналізм якоюсь мірою використовується можновладцями як інструмент для об'єднання пасивної частини населення в загальній боротьбі проти внутрішніх і

зовнішніх ворогів. Але це небезпечний інструмент, і він може спричинити ситуації, які можновладці більше не зможуть контролювати.

На початку жовтня 2013 року вбивство, вчинене за допомогою ножа в робітничому районі Бірюльово, на півдні Москви, призвело до заворушень, спрямованих проти іммігрантів. Натовп спочатку штурмував торговельний центр, а потім направився до великої овочевої бази, де персонал в основному складався із погано оплачуваних трудових мігрантів із Середньої Азії. Аби припинити заворушення, можновладці просто закрили овочеву базу. Підозрюваний убивця, громадянин Азербайджану, який протягом багатьох років жив у Росії, був пійманий після гігантської поліційної операції, побитий поліціантом, а потім відправлений на гелікоптері в центр Москви, де озброєні поліціанти супроводили його до кабінету міністра внутрішніх справ на перевірки. Весь цей спектакль з приземленням гелікоптера і задоволеного, одягненого в форму міністра був показаний у телевізійних новинах, щоб заспокоїти хуліганів. Насильство з боку поліціантів у зв'язку з арештом не показали по телебаченню, але натомість фільм був злитий у мережу, щоб показати, що поліція серйозно буде обходитися з іммігрантами з Кавказу та Середньої Азії, якщо вони будуть підозрюватися в скоєнні злочину проти росіянина. Потім не було ні заворушень, ні фільмування гігантських поліційних операції, коли іммігранта вже за декілька днів знайшли мертвим у Бірюльові.

Крім політичного керівництва, також очільник російської православної церкви, патріарх Кирило, висловив своє розуміння заворушень у Бірюльові.

Володимир Гельман вважає, що можновладці серйозно ризикують, коли підтримують агресивні та публічні прояви ксенофобських тенденцій.

— Проблема в тому, що ці події відбуваються незалежно від дій можновладців, або як наслідок їх байдужості, і можновладці часто не знають, як треба реагувати. Я вірю, що такі бунти є неминучими, незалежно від іншої частини

політичного розвитку, навіть за умови варіювання цього розвитку.

Також мало ймовірно, що можновладці формуватимуть стратегічний альянс з радикальними російськими націоналістами, оскільки такий розвиток подій був би прямо протилежним зусиллям Володимира Путіна на побудову імперії, яка вимагає тісної співпраці з колишніми радянськими республіками в Центральній Азії. Так, Путін і досі відмовляється від усіх пропозицій, щоб ввести візи для трудових мігрантів з Центральної Азії.

У зв'язку з подіями в Україні навесні 2014 року націоналістична пропаганда в російських ЗМІ посилилася і критичні голоси було придушено. Я зателефонував Володимирі Гельману, щоб почути, чи він змінив свою думку стосовно чогось і чи всі чотири шляхи залишаються відкритими.

— Очевидно, що вони зараз закручують гайки, але я б не сказав, що це був вирішальний поворот у розвитку. Можновладці хочуть залякати критиків і змусити їх мовчати, але репресії залишаються помірними, ми не бачимо масових арештів чи чогось подібного. Все в цілому виглядає як продовження нинішньої політики, але в різкішій формі. Я й надалі вважаю, що жоден зі сценаріїв чи їх комбінації не можуть бути відкинутими, як і крах режиму.

Спецоперація Путіна в Криму викликала чітке збільшення його популярності, як і після війни в Грузії в 2008 році. Однак, за словами Володимира Гельмана, цей підйом має дуже тимчасовий характер.

— У довгостроковій перспективі на популярність, звичайно, впливатиме те, як розвиватиметься економіка. А перспективи для розвитку економіки не поліпшилися, і навіть навпаки, через те що зростання зупинилося, а вартість життя зростає — економіка почала падати. Курс рубля впав ще до всіх цих подій, і зараз дуже важко повірити, що ситуація покращиться. Це означає, що підтримка народу в довгостроковій перспективі впаде.

Говориться про те, що економічні санкції змусять російську еліту позбутися активів на Заході і це зробить її ще більш залежною від Путіна і виживання нинішнього режиму. Але Володимир Гельман у це не вірить.

— Я майже впевнений, що вони зареєстрували свої активи під іменами інших людей. І не дуже важливо, мають вони формально активи на Заході чи ні. Важливим є те, що ці люди в будь-якому випадку бачать своє майбутнє там, у розвинених країнах, і також майбутнє своїх дітей та онуків. Там вони хочуть жити, і це важить більше, ніж будь-які санкції.

Володимир Гельман вважає, що можновладці Росії зробили серйозну помилку в Україні — помилку, що призведе до серйозних проблем у зовнішніх стосунках. Але, врешті-решт, напрямок розвитку буде вирішувати ситуація у внутрішній політиці, а не тиск ззовні.

— Тому я дуже радий, що в нас була величезна антивоєнна демонстрація в Москві в березні. Це показує, що існує активна меншість, яка дотримується критичної точки зору щодо подій, і цю силу треба враховувати.

Великою проблемою для можновладців Росії продовжує залишатися економічний розвиток, а після подій в Україні проблем не стало менше.

— Основна проблема — це загроза застою. У можновладців немає добре обміркованої відповіді на цю проблему. Передусім, саме це питання їх турбує, і як вони його розв'яжуть, ми ще не знаємо.

Ностальгія за радянськими часами все ще чітко помітна в сучасному російському суспільстві, і економічна нерівність збільшує попит на лівих політиків, які говорять про соціальну справедливість і більш рівномірний розподіл прибутків. Але це, за словами Володимира Гельмана, не означає, що росіяни насправді підтримують повернення до радянської системи. Подібність між сучасною державною пропагандою і риторикою радянського часу стосується лише питання пропаганди, — говорить він.

— Деякі елементи з радянської аргументації використовуються як інструменти, але вони не мають великого успіху. І вже з'являється нове покоління, так що успіх цієї пропаганди стає все менш помітним. За десять-п'ятнадцять років у країні переважить та частина населення, яка ледь пам'ятає Радянський Союз, для них усе, що стосується Радянського Союзу, буде порожніми словами. Я пам'ятаю Радянський Союз, тому що мені було 25 років, коли він розвалився, але ті, хто на двадцять років молодші за мене, нічого не пам'ятають про це.

Крім того, не варто перебільшувати силу пропаганди, — каже Володимир Гельман.

— Молоді люди живуть в абсолютно новій реальності, в суспільстві споживання, в реальності з набагато більшими можливостями для спілкування і набагато ширшим доступом до інформації. Звичайно, я розумію, що людей у віці 50 років можуть приваблювати такі міркування. Але за десять або п'ятнадцять років радянська аргументація буде повністю вичерпана. Час іде вперед.

КІЧАНОВА

Мене починають утомлювати всі ці цинічні люди, які, звісно, знають, що всі політики хочуть тільки збагатитися, і тому вони хочуть, щоб Путін і надалі «царював», бо в будь-якому іншому разі буде ще гірше. Я хочу зустріти якогось представника нового покоління, про якого розповідають Людмила Алексєєва і Володимир Гельман. Тому я домовляюся про зустріч з політиком іншого типу: 22-річною журналісткою Вірою Кічановою, яка навесні 2012 року спромоглася бути обраною як представник опозиції у муніципальну раду Південного Тушина в північно-західній Москві.

Коли президент Дмитро Медведєв восени 2011 року відвідав факультет журналістики Московського університету, вона була однією з критично налаштованих студентів, які були заарештовані та відвезені охороною президента, тому що вони насмілилися тримати плакати з малоприємними запитаннями до президента. Також вона написала невеличку книжку-звіт про групу «Pussy Riot». Обкладинку прикрашав великий чорний монстр із гри «Расман». Цей монстр приготувався проковтнути трьох привидів у картатих шапочках з дірками для очей.

Ми домовились про зустріч у кафе біля станції метро «Кропоткінська», біля величезного, колись підірваного, а потім відновленого собору Спасителя, де «Pussy Riot» зробили свою найвідомішу виставу — одну хвилину на сходи біля вівтаря. Тепер у соборі відбувається інша вистава. Два великих білих автобуси припарковані на узбіччі, і на великому екрані лицем до собору можна побачити суворого чоловіка з білою бородою і високою, синьою, прикрашеною золотом митрою на голові. Очільник російської православної церкви, патріарх Кирило, проповідує. Я стою на іншому боці широкої вулиці і чую лише декілька слів. Потім на сайті церкви я можу прочитати, що він розповідав про значення шлюбу як законного об'єднання чоловіка і жінки і звертався до молоді не спокшати на інші стосунки:

— Для такої людини, яка є рабом своїх інстинктів, яка є заручником своїх пристрастей, життя потім стає порожнім, у самотності та нещасті. Справжню радість виправданості існування ми досягаємо, лише коли ми живемо, дотримуючись незаперечних моральних законів, які заповів нам Господь.

Прямо проти собору на моєму боці дороги розташована автозаправка у стилі 1930-х років з лише чотирма колонками. Заправка була побудована після того, як автентичний собор Спасителя був висаджений у повітря за наказом Сталіна. Тут мав стояти комуністичний палац висотою в 415 метрів з велетенським пам'ятником Леніну як верхівкою. У Палаці Рад керівні органи країни проводили б свої засідання, адже десь треба було б наповнювати бензобаки чорних автомобілів партійних керівників.

Зрештою, нічого більш не було реалізовано з того гігантського проекту, крім маленької заправки. Те, що залишилося від підірваного собору, було трансформоване у гігантський плавальний басейн з водою, що підігрівалася, що фактично мало більшу користь для пересічних москвичів, ніж мала б ще одна помпезна шикарна будівля.

Станція метро «Палац Рад», яка була відкрита у 1935 році, у 1957-му тишком-нишком змінила свою назву на «Кропоткінська».

Після розпаду Радянського Союзу басейн був закритий і найбільша церква Москви була реконструйована. Але заправка лишилася — тут персональні охоронці Володимира Путіна заповнюють баки своїх автівок і, можливо, також і патріарх. Для пересічних громадян вона зачинена. «Заправки немає, вхід заборонений» написано на щиті біля закритого в'їзду.

Кафе розташоване відразу ж поруч, у жовтій одноповерховій будівлі біля вхідної арки станції метро, збудованої у стилі радянського модерну. У домашній обстановці затишного кафе з трохи надмірною гучністю музики ми замовляємо чашку чорного чаю, але приємний офіціант розповідає, що за майже таку ж саму ціну ми можемо одержати повний

сніданок, тому що ще немає 10-ї години ранку. І ніхто не заперечує проти сирників з варенням.

Віра Кічанова запізнюється на кілька хвилин, і в мене є час надіслати СМС, але саме в цю мить вона з'являється в дверях. Вона перепрошує за запізнення і пояснює, що обрала це місце для зустрічі, тому що вона працює в Інтернет-газеті, яка має свою редакцію у старій шоколадній фабриці, через міст від собору.

Я розповідаю про свою поїздку і питаю, чому, на її думку, більшість людей, яких я зустрів, не вважає, що є сенс щось змінювати, чому всі такі цинічні та пасивні?

— Це ж дуже очевидно, що така моральна обстановка, передусім, тому, що люди ще пам'ятають 90-ті роки, — відповідає вона без вагань.

— Сама вона нічого не пам'ятає про СРСР — їй не було ще й року, коли країна розвалилася — і про хаос на початку 90-х, але вона впевнена, що те, що відбувалося 20 років тому, продовжує впливати на багатьох росіян, тому вони бояться будь-яких змін, особливо, якщо йдеться про зміни в ліберальному напрямку.

— Спосіб, яким проводилися реформи та приватизація, зробили слово «ліберальний» лайливим. Люди бояться, що всі, хто називає себе лібералом, хочуть тільки поцупити власність народу і віддати її олігархам. У цьому полягає перша причина. І люди пам'ятають, що вони не мали грошей на харчі, що було багато злочинів. Вони дуже бояться, що це може повернутися. Поки їх самих напряму не торкнеться безправ'я та корупція, більшість з них абсолютно не цікавиться політикою, — каже Віра Кічанова.

— Більшість не думає, що щось іде не так. Лише тоді, коли вони бачать, що поліція може робити що завгодно, якщо вони протиправно засуджені, якщо вони повинні підкупити когось, аби дитина мала місце в школі, або щоб отримати медичну допомогу, тоді вони помічають, що система не працює.

До економічної кризи 2008 року більшість бачила Путіна як спасителя, саме він спонукав економіку працювати і допоміг

країні стабілізуватися після важкого періоду. Але зараз, коли економічне зростання зупинилося, Путін мусить використувати інші трюки, тому риторика стала жорсткішою і вказують пальцем на внутрішніх і зовнішніх ворогів, — каже Віра Кічанова.

— Коли ціни на нафту були високими і національний продукт ріс швидко, очевидно, що багатьом Путін подобався. І перед виборами Путін та уряд завжди могли купити підтримку, підвищуючи зарплату в державному секторі, влаштовуючи народні свята і роздаючи подарунки. Але зараз гроші закінчуються, точаться розмови про нову кризу, і він має обрати інший шлях. Тому Путін зараз натомість став «духовним керівником», він повинен бути ідолом усього консервативного світу, і патріарх повинен брати участь у всіх офіційних заходах.

Навіть коли новообраний міський голова Москви Сергій Собянін кілька днів тому мав бути затверджений на своїй посаді, виголосив промову не лише Путін, а й патріарх.

Зараз церква має право голосу всюди: у школах, в армії... І продовжують показувати телевізійні фільми про те, які погані всі західні цінності, як жахливо те, що одностатеві пари в США всиновлюють дітей. І вони дуже хочуть показати, що ситуація з правами людини у нас є точно такою ж, як і на Заході. Якщо поліція розганяє демонстрації десь у США або в Європі, це демонструється по всіх телеканалах: ось, дивіться, вони роблять так само, як і ми.

Не треба надто перейматися пропагандою, — кажуть Володимир Гельман та багато інших, — люди вміють думати самі, і вони мають доступ до альтернативних джерел інформації. Але чи дійсно це так? Якщо вони не цікавляться політикою, скільки часу вони потребують для з'ясування, наскільки ефективно йдуть справи з правом на протести в інших країнах?

Віра Кічанова каже, що вона сама взагалі майже не дивиться телевізор.

— Більшість моїх знайомих не дивиться телевизор. Ми, можливо, робимо це, якщо заздалегідь анонсується новий фільм про всесвітнє гейське лобі, яке хоче зруйнувати нашу країну. Я дивлюсь такий матеріал, щоб посміятися над ними і подискутувати з ними в мережі. Але ж стає страшно, коли розумієш, що більшість у країні фактично вірить у те, що лунає з телевізора.

— Закон проти гейської пропаганди є частиною нової стратегії, яка націлена на об'єднання пасивних частин громадськості в єдиний фронт на підтримку Путіна, — вважає вона.

Треба знайти ворога, проти якого можна об'єднатися. Існують зовнішні вороги: США і трохи Грузія. І є також внутрішні вороги, прихильники одностатевих стосунків і зрадники, іншими словами — опозиція. Путін чітко позначив напрямок, коли зробив свою доповідь про «духовні скрепи» перед обома палатами парламенту у грудні 2012 року. Закони такого роду пропонувалися раніше різними членами парламенту, існують також багато різних дивних пропозицій, які ніколи не приймалися. Але зараз ці члени парламенту зрозуміли, що їх пропозиції стали актуальними і своєчасними.

І те, що закон проти одностатевої пропаганди, згідно з опитуваннями, має велику народну підтримку, не дуже вражає, — каже Віра Кічанова.

— Так і є. Як я вже казала, переважна більшість дивиться ці телепрограми, киває головами і вважає, що все правильно та справедливо.

Але молодь, яка не пам'ятає Радянського Союзу, чи не вона принаймні мала б бути критичнішою стосовно пропаганди? Чому ж так багато молоді вважає, що все нормально і нічого не треба міняти, — питаю?

— Принаймні тут, у Москві, дуже мало хто серед молоді вважає, що все в порядку. Так, це правда, що небагато хто цікавиться політикою. Але якщо зустрічаються двоє або троє людей мого віку, завжди йдеться про те, в яку країну краще було б переїхати. Я цього року закінчила своє навчання в

університеті, і вчора я зустрілася з кількома своїми однокурсниками. Вони не брали участі у виборах мера, але вони не вважають, що все нормально в Росії, навіть навпаки. Один з них переїде до Китаю, а ще один також планує переїхати за кордон, але ще не вирішив, куди саме. Така ситуація в Москві, не знаю, як там у провінції.

Я розповідаю про 24-річну жінку у Шумерлі, яка повинна дати хабара, щоб одержати місце у садочку для своєї дитини, але вона зовсім байдужа до політики — вона просто не бачить ніякого зв'язку між політичною ситуацією в Росії та своїм власним життям.

— Чи взагалі не можна спонукати людину побачити такий зв'язок? — питаю.

Але у Віри Кічанової відповіді немає.

— Я й сама це не можу. Моя мати вирішила піти голосувати за Навального на виборах мера, але вона зовсім не розуміє, яке це має значення, вона зробила це лише для того, щоби мені було приємно.

Навіть тут, у політично найактивнішому місті Росії, більшість вважає, що у голосуванні немає сенсу, тому що це ні на що не вплинуло б.

— Я роздавала листівки на підтримку Навального, і декілька людей зупинилося, щоб сказати, що вони бачать наш ентузіазм і що це є доброю справою. А потім вони додали, що вони, однак, не мають наміру йти голосувати, тому що нічого не зміниться, що все вже заздалегідь вирішено. Інші казали, що значно безпечніше не робити спроби щось змінити, тому що може виникнути непорозуміння. Що з цим робити?

Проте дещо змінилися у потрібному напрямку, — каже вона. Лише кілька років тому неможливо було уявити, що Олексій Навальний дійсно буде мати право участі у виборах мера і навіть отримає третину всіх голосів. Але Віра Кічанова не поділяє сподівання, що нове покоління, яке не пам'ятає Радянського Союзу, автоматично буде більш відкритим для демократичних змін.

— Я помітила, що деякі молоді люди, які не пам'ятають Радянського Союзу, мають романтичну уяву про нього. Вони вірять, що Радянський Союз був хорошим, і жалкують з приводу його розвалу. Це дещо лякає мене, навіть якщо незначна більшість каже так. Але попереднє покоління було на барикадах у 1991 році, або вони принаймні пам'ятають, вони не хочуть знову мати комунізму, вони вже вакциновані. У молодшого покоління немає такого імунітету, воно може перебувати у радянській романтиці. Але мати мене вакцинувала, вона розповідала, як тоді було.

Ще зарано передбачити, що Віра Кічанова сама колись зможе розповісти про епоху Путіна своїм власним дітям. Якщо Путін піде на наступну каденцію, він зможе керувати найбільшою країною світу до 2024 року. Але багато росіян, ясна річ, пам'ятатимуть перше десятиріччя Путіна так само, як старше покоління пам'ятає двадцять кращих років під Брежньєвим. Після хаотичного і непевного часу тверда рука перейняла штурвал корабля, кожен рік був трохи кращим за попередній, і країна ставала могутнішою. Кульмінацією був олімпійський спектакль, аби переконати весь світ у перевазі системи, і переможне завоювання Криму.

Літня Олімпіада Леоніда Брежньєва в 1980 році в Москві не була точно такою, якою її планували. Після радянського вторгнення в Афганістан Олімпіаду бойкотували багато країн. Війна в Афганістані стала дорогою, багаторічною катастрофою, і оскільки одночасно ціна на нафту значно впала, Радянський Союз був на межі банкрутства, коли Брежньєв помер у 1982 році.

Великий олімпійський спектакль Путіна в Сочі був вдалішим. Однак проблема з правами людини у Росії, корупція, руйнування навколишнього середовища привернули більше уваги з боку західних ЗМІ, ніж організатори Олімпіади сподівалися. Принаймні у Данії та Великій Британії посла Росії у найкращих радянських традиціях надіслали гостро сформульовані листи до тих ЗМІ, які були надто критичними у своїх звітах про Олімпіаду.

Але західна критика, принаймні у тій формі, у якій вона передається російськими державно контрольованими ЗМІ, здебільшого переконала пересічних росіян, що західні журналісти — це ворожі агенти, які бажають всюди знаходити помилки. І дійсно, самі журналісти сплундрували номери в готелі, на які вони скаржилися, — натякав віце-прем'єр-міністр Дмитро Козак під час прес-конференції перед відкриттям Олімпіади:

— У нас є записи з камери спостереження готелю, яка зафіксувала, що люди відкрили воду в душі, направили її на стіну і пішли звідти.

Коли західні журналісти почали питати, чому були камери спостереження в душових кімнатах олімпійських готелів, прес-конференція була несподівано закінчена.

Ніщо не вказує на те, що Росія зараз є на шляху до більш відкритого та демократичного періоду. Успішна Олімпіада була великою публічною перемогою для Володимира Путіна, але свято швидко минуло і на черзі головний біль: великі економічні проблеми, якщо не підвищиться ціна на нафту. Тому Путін, щоб і надалі утримуватися при владі, спирається на мовчазну більшість Росії. Голосна меншість повинна замовкнути.

Шарм-атака була закінчена вже перед урочистим закриттям Олімпіади в Сочі. Медійний активіст Євген Витішко був заарештований на сходах поліції у своєму рідному місті Туапсе, в сімдесяти кілометрах на північ від Сочі, куди він хотів поїхати, щоб опублікувати свій репортаж про зловживання влади та нищення навколишнього середовища під час будівництва олімпійських об'єктів.

Він був засуджений на п'ятирічний термін, тому що він нецензурно лаявся при свідках на автобусній зупинці біля відділку поліції, — попри те, що приїхав своєю автівкою і що ніколи не був біля тієї зупинки.

Його звільнять лише у 2017 році. Того ж дня, коли шведи уможливилися на свої дивани, щоб подивитися хокейний матч проти Чехії, суд у Краснодарі підтвердив вирок про трирічне

ув'язнення для Вітішка. Вони вважають його винним у написанні слів «Це наш ліс» на протизаконному встановленому паркані навколо шикарного великого будинку, збудованого у парковій зоні. Люди підозрюють, що цей будинок належить губернатору Краснодару Олександрю Ткачову. Державні телеканали нічого не повідомляли про вирок. А незалежний телеканал «Дощ» тоді вже втратив майже усіх своїх глядачів — на початку лютого 2014 року канал був заблокований у більшості кабельних мереж, а він ніколи не мав доступу до звичайних телемереж.

У середині березня 2014 Олексій Навальний був під домашнім арештом і йому було заборонено користуватися Інтернетом. Його популярний блог разом зі старими матеріалами був заблокований владою, як і багато інших критичних сайтів. Інтернетівська цензура була полегшена новим законом, який набув чинності за кілька тижнів до цього.

А в московському кафе я питаю Віру Кічанову, що вона хотіла би змінити у теперішній Росії, якби вона мала право обрати щось одне? Вона замислилась на хвилику перед відповіддю:

— Я хотіла б відновити свободу слова. ЗМІ не повинні контролюватися державою. Все повинно бути приватним або публічно фінансованим з багатовекторним змістом. Навальний та інші повинні мати право говорити на всеросійських телеканалах і не тільки зі своїми виборцями у якихось дворах. І це буде першою справою, яку ми зробимо, коли прийдемо до влади.

Це неминуче. Раніше або пізніше нове покоління прийде до влади в Росії, покоління, яке, на відміну від Володимира Путіна, не зростало у радянському суспільстві і не робило там свою кар'єру. Але тоді Путін буде володарем Росії вже два десятиріччя. Його послідовник стане представником покоління, яке навряд чи буде пам'ятати іншого керівника, окрім Путіна. Може, ним буде той, кого обере сам Путін.

Примітки автора до видання мовою есперанто

Я виріс у східній частині Фінляндії і в дитинстві часом думав про те, що знаходиться по іншій бік кордону, де, здається, закінчується світ. В одному місці дорога з Гельсінкі проходила так близько, що можна було розгледіти кілька високих вартових вишок, і це було все. Коли налаштуєш радіо на середні хвилі, то в основному чути російську мову. На коротких хвилях було добре чути фінські передачі BBC з Лондона. Коли програма закінчувалася, то наставав час російськомовної передачі, та за тридцять секунд вмикалися радянські «глушилки» і все тонуло в гуркоті — і годі було хоч щось зрозуміти.

Під час спільної подорожі шостого класу до Ленінграда у 1978 році ми побачили, що за кордоном існує інша реальність. Два роки потому я почав вивчати російську мову, навіть побував у мовному таборі, щоб уперше зустріти когось з іншого боку кордону. Але радянським школярам не видали візи на виїзд за кордон.

Я продовжив вивчення російської мови та соціальної структури Східної Європи в університеті Лунда у Швеції, а після осіннього семестру в Ленінградському університеті у 1989 році я не лише міг вільно розмовляти російською мовою, але й отримав деякий практичний досвід стосовно функціонування радянського суспільства.

Я уважно спостерігав за розпадом Радянського Союзу, працюючи московським кореспондентом лівої фінської газети «Kansan Uutiset» у 1991-92 роках. З того часу технічний прогрес усе більше полегшував відстеження подій навіть на далекій відстані, а протягом кількох останніх років як журналіст південно-шведської газети «Sydsvenskan» я мав можливість зробити кілька журналістських поїздок до Росії та інших колишніх радянських республік.

Крім свого власного досвіду, під час роботи над цією книгою мені дуже придалася видатна робота Володимира Гельмана «Из огня да в полымя — российская политика

после СССР», Санкт-Петербург, 2013). Англomовне видання вийшло в США у 2014 році.

Щоб зрозуміти основні причини розпаду Радянського Союзу, я, передусім, використовував роботу «Гибель империи — уроки для современной России», Москва, 2006), яку написав економіст і колишній очільник російського уряду Єгор Гайдар. Англomовне видання твору вийшло в США у 2007 році під назвою «Collapse of an Empire. Lessons for Modern Russia». Класична праця Христі Фріланд «Sale of the Century» (Лондон, 2005), а також книга Девіда Е. Гофмана «The Oligarchs — Wealth and Power in the New Russia» — це дві книги, які допомогли мені зрозуміти хаотичну приватизацію.

Мартін Краг, який працював у Вищій комерційній школі в Стокгольмі та Центрі досліджень Росії в університеті Упсали, прочитав весь рукопис і дав мені кілька хороших порад. Як джерело для деяких розділів про економічний розвиток Росії я використав частини з його ще не опублікованого рукопису «Rysslands ekonomiska historia: Från Alexander II till Vladimir Putin» (Економічна історія Росії: від Олександра II до Володимира Путіна), яку видавництво «Dialogos» у Стокгольмі планувало видати у 2014 році.

Епіграф роботи Андрія Сахарова «Роздуми про прогрес, мирне співіснування та інтелектуальну свободу» 1968 року взятий з п'ятого акту п'єси «Фауст» Йоганна Вольфганга фон Гете.

Есперантисти Дмитро Бречалов з Москви, Наталія та Андрій Григор'євські з Шумерлі, Ектор Алош і Фонт з Чебоксар багато допомогли мені під час моєї подорожі у збиранні матеріалу про Росію. Без їх контактів було б набагато складніше і довше знаходити відповідних людей і брати в них інтерв'ю.

Я хочу подякувати також моїй дружині Марії Санделін, яка уважно прочитала все, що я написав уже в процесі роботи, і дала корисні поради, зокрема щодо мови шведської версії. Версію мовою есперанто прочитав Іштван Ертль, і багато його корисних зауважень завадили тому, щоб цитати з

цієї книги потім заповнили його популярну рубрику «Spritaj splitoj kaj preskeraroj» у журналі «La Ondo de Esperanto».

Здається, Антон Чехов якось сказав, що мистецтво письменника полягає не в тому, щоб писати добре, а викреслювати те, що написано погано. У цьому завданні мені серйозно допоміг редактор Йоган Сьодербек з видавництва «Atlas» у Стокгольмі. Особлива подяка, звичайно, Паулю Пеерертсу та колегам з Фламандської есперанто-ліги, що допомогли версії мовою есперанто дуже швидко побачити світ.

За всі можливі помилки у цій книзі відповідаю, безсумнівно, тільки я.

ЗМІСТ

Передмова автора до українського видання <i>Переклад Петра Паливоди</i>	3
Людина з народу <i>Переклад Петра Паливоди</i>	5
Це змова <i>Переклад Петра Паливоди</i>	10
Вирішальний вибір <i>Переклад Андрія Янковського</i>	15
Преображенка <i>Переклад Андрія Янковського</i>	21
Даїм і Ніна <i>Переклад Володимира Гуртовенка</i>	42
Від'їзд із Москви <i>Переклад Івана Нечеса</i>	60
Раніше було краще <i>Переклад Івана Нечеса</i>	64
Спортивний комплекс <i>Переклад Олександра Грищенка</i>	70
Ренат і Галина <i>Переклад Олександра Грищенка</i>	81
Жінка з новою квартирою <i>Переклад Олександра Грищенка</i>	88
Від'їзд із Шумерлі <i>Переклад Олександра Грищенка</i>	94

Відвідання дитячого садка <i>Переклад Володимира Гуртовенка</i>	101
Василь і Галина <i>Переклад Володимира Гуртовенка</i>	111
Едуард і Юлія <i>Переклад Володимира Гуртовенка</i>	119
До Нижнього Новгороду <i>Переклад Олени Пошиваної</i>	129
Зварник <i>Переклад Олени Пошиваної</i>	137
Михайло <i>Переклад Олени Пошиваної</i>	150
Сахаров у Москві <i>Переклад Івана Нечеса</i>	157
Сценарії <i>Переклад Андрія Янковського</i>	166
Кічанова <i>Переклад Михайла Лінецького</i>	172
Примітки автора до видання мовою есперанто <i>Переклад Володимира Гуртовенка</i>	181

Калле Кнійвіля

**ЛЮДИ ПУТІНА
Мовчазна більшість Росії**

Переклад з есперанто

Петра Паливоди, Андрія Янковського,
Володимира Гуртовенка, Івана Нечеса,
Олександра Грищенка, Олени Пошиваної,
Михайла Лінецького

Редагування перекладу:

Петро Паливода

Відповідальний редактор:

Володимир Криницький

Комп'ютерне верстання,

підготовка до видання:

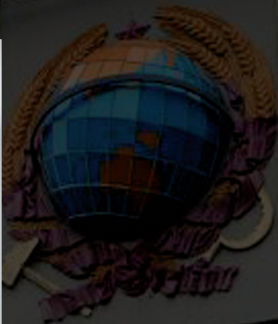
ТекстOver

tekstover@gmail.com

Калле Кнійвіля

К53 Люди Путіна. Мовчазна більшість Росії / Пер. з есперанто. –
К. : ТекстOver, 2017. – 188 с.

ISBN 9781370484003

Калле Кнійвіля - шведський журналіст фінського походження. Народився в місті Йоенсуу на сході Фінляндії в 1965 році. Вивчав історію, російську мову, займався східноєвропейськими студіями в університеті Лунда. У цьому ж місті він уже давно живе й працює кореспондентом «Сюдсвенска Дагбладет», найбільшої щоденної газети півдня Швеції.

За останні роки написав три книги (трьома мовами: шведською, фінською та есперанто) про країни колишнього Радянського Союзу, остання з яких – «Крим наш. Повернення імперії» – перекладена українською мовою і побачила світ у видавництві «ТекстOver» у 2016 році.

Книга «Люди Путіна. Мовчазна більшість Росії», написана першою, отримала у Фінляндії престижну нагороду як найкраща фахова книга 2014 року.

